

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVILAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Herner János, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Barabás András.

»Lehet, hogy neked jól fog menni, nekem meg rosszul, mert engem üldöz majd a balszerencse.«

RONALD DWORKIN

»mintha tükrök sora támadna az időben«

RAKOVSZKY ZSUZSA

»A mese nem vész a közelgő éjszakába...«

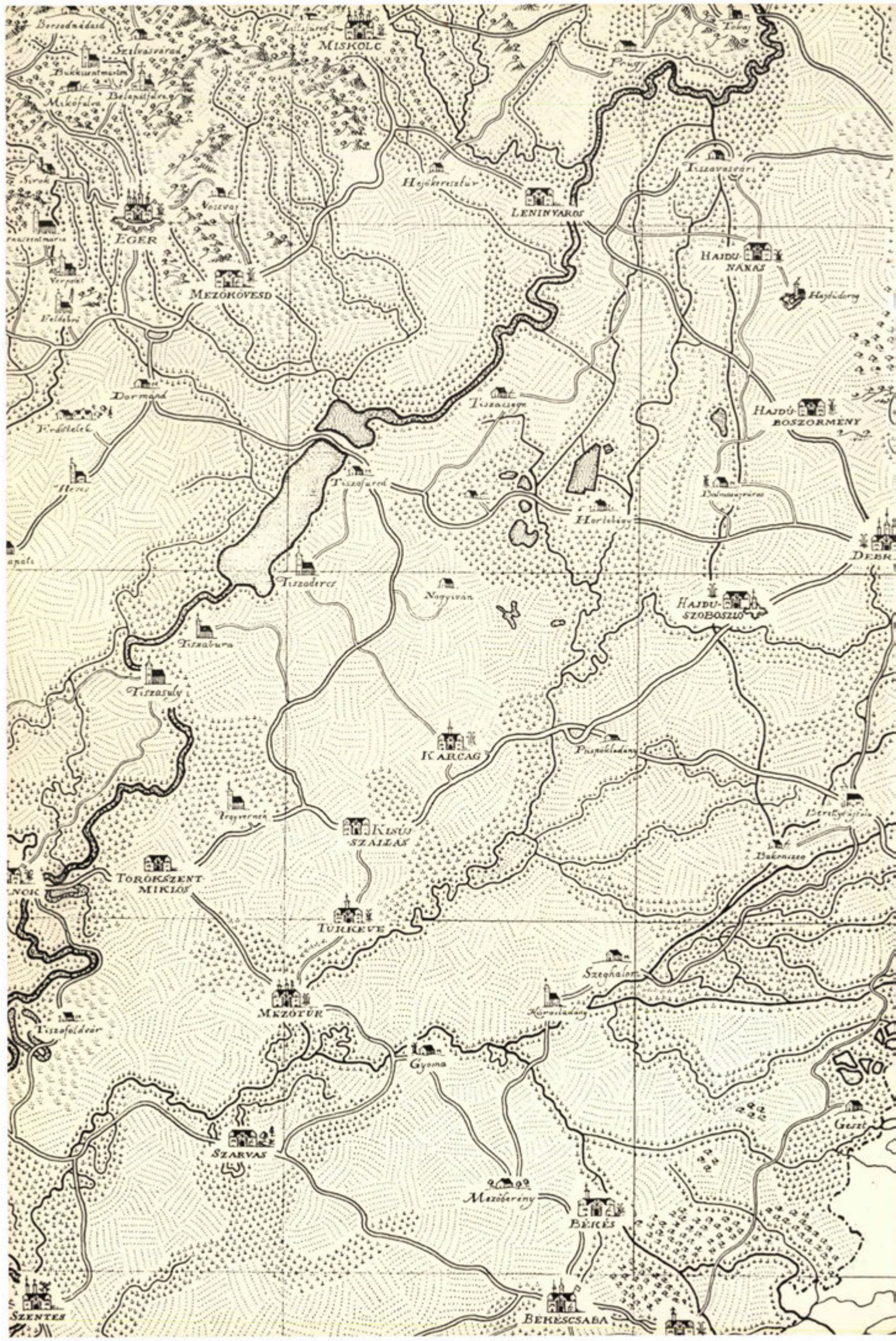
ERNST BLOCH

Mcmxciii Március

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA NEGYVENKILENC FORINT

Mcmxciii Március

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM HARMADIK SZÁM

Ezredvégi beszélgetés **Lukács Béla** fizikussal 3

Ronald Dworkin Szabadság, egyenlőség, közösség 9

Halmai Gábor Németországi töredékek 21

Rakovszky Zsuzsa Egy nő a kórteremből 26

Tar Sándor Az illető 29

Tábor Ádám Szentivánévi álom 34

Kemény István Versek 36

Schein Gábor Versek 38

Korpa Artur Nem lesz többé özönvíz 39

Adam Zagajewski Lembergbe menni 44

Danyiil Harmsz Mit kapni manapság a boltban? 47

Ernst Bloch A *déjà vu* képei 53

Hódosy Annamária Ha a jogart felváltja a hot dog 57

Török András A térkép dicsérete 60

Szőke György Szolzszenyicin háza 63

E számunkat **FELVIDÉKI ANDRÁS** Magyarország-térképének részleteivel illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. A 2000 EGYESÜLET FOLYÓIRATA. FELELŐS SZERKESZTŐ: HORVÁTH IVÁN. GAZDASÁGI VEZETŐ: ERÉNYI ÁGNES. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: SARGINA LUDMILA. A 2000 EGYESÜLET ELNÖKE: RUTTNER GYÖRGY. LEVÉLCÍM: 1117 BUDAPEST, KARINTHY FRIGYES ÚT 11. TELEFON: 182-1291.

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: BUDAPEST XIII., VÁG UTCA 13. TELEFON: 140-9950. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 490 FT, FÉL ÉVRE 245 FT, NEGYED ÉVRE 147 FT. A SZEDÉS A HVG PRESS KFT. FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE: MACHAN ESZTER. NYOMTA A LAJOSMIZSEI HÍRLAPNYOMDA. FELELŐS VEZETŐ: ABLAKA ISTVÁN.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A JÓZSEF ATTILA ALAPÍTVÁNY, AZ IPARBANK RT. ÉS A HUNGEXPO RT.

A CORVINA KIADÓ ÚJDONSÁGA

Giorgio T. Faggin — Végh János

Van Eyck

Hubert és Jan van Eyck a XV. századi németalföldi festészet legendás alakjai. Legjelentősebb munkájuk, a genti oltár már bemutatásakor csodálatba ejtette a flandriai polgárokat valóságosságával, részletekben gazdag pompájával, Isten teremtményének, a világnak szépségét és gazdagságát hangsúlyozó új stílusával. Felfogásuk újdonsága, a ma már nehezen észrevehető apró, de merész festői kísérletek még az itáliai reneszánsz művészek életrajzíróját, Vasarit is arra ragadtatták, hogy nekik tulajdonítsa az olajfestészet felfedezését.

BOLTI ÁRA: 1200 FT

A könyvek megvásárolhatók:

A Corvina Kiadó Líceum boltjában: 4026 Debrecen Kálvin tér 2/c

Telefon: (52) 19-428

A Corvina Kiadó Művészeti Könyvesboltjában, az Idegen nyelvű Könyv-, Zenemű- és

Hanglemezboltban: 7621 Pécs, Széchenyi tér 8. Telefon: (72) 10-427

A Corvina Könyvklubban: 1051 Budapest, Vörösmarty tér 1. II. emelet 201

Telefon: 117-6222 / 421. mellék

Bővebb felvilágosítás: Corvina Kiadó Kereskedelmi Osztály.

Telefon: 117-8379

Ezredvégi beszélgetés Lukács Béla fizikussal

HOGYAN ALAKULT A PÁLYÁJA? KI HATOTT ÖNRE LEGINKÁBB?

– Eredetileg csillagásznak készültem, mivel azonban önálló csillagászképzés Magyarországon nincsen, azért fizikát kellett hallgatni. Aztán valahogy ottragadtam a fizika szakon. Eredeti témám, amit azóta is művelek, az általános relativitás elmélete, az általános relativitáselméletnek a csillagászat a kísérleti tudománya. Ez a világegyetem egészére vonatkozó elmélet, amire csak csillagászati megfigyelésekből lehet adatot gyűjteni. Mi egy hosszú hagyománynak a végpontján vagyunk. Mondjuk, amit Newton megalkotott az 1600-as évek második felében, azt mi tanuljuk az egyetemen. És ez nincs meghaladva abban az értelemben, ahogy más tudományágakban meghaladják a felismeréseket ötven- vagy százévenként. A nagy klasszikusok mind óriási hatást gyakorolnak az emberre az egyetemi oktatás során. Tehát Newton, azután például Laplace, és természetesen Einstein.

1970-ben végeztem el az egyetemet. Utána rögtön idekerültem a Központi Fizikai Kutató Intézetbe, azóta itt vagyok. Sok kollégám volt rám nagy hatással. A légkör itt nagyon jó. Lehet dolgozni, és az ember megtanulja azt, hogy mit jelent a tudományos igazság. Van egy élmény, ami ritkán adódik az ember életében. A régiek misztikus élménynek, hirtelen megvilágosodásnak vagy valami hasonlónak hívták. Ez az élmény tényleg létezik. Amikor valami, ami az embert kínozza, hirtelen összeáll két vagy három részismeretből. Az ember tudta ezt külön-külön, csak azt nem látta, hogy ezek között éppen olyan kapcsolat van, mint amilyen van. Ez néha hirtelen áll össze, s rövid ideig tart, de az ember sokáig emlékszik rá, és ez nagyon jó érzés. Emögött az agynak valamilyen még nem értett működése van. Valamilyen teljesen racionális dolog, de nem tudjuk, hogy mi az. Nekem négyéves koromban jött, amikor magamtól megtanultam olvasni. Mágis emlékszem arra a küzdelemre, hogy megpróbáltam valamit összerakni a betűkből, és akkor hirtelen bejött egy városnév, és én attól kezdve tudtam olvasni. Ez nagy hajtóerő, mert az ember érzi, hogy ilyen még jöhet. Nem nagyon ritka, de nem jön minden évben. És nem mindegyik ilyen erős. Az ember nemcsak ezért csinálja – csak ezért nem lehetne csinálni –, de ez azért nagy hajtóerő.

– KIT TEKINT MA IS MÉRVADÓNAK, AKIHEZ IDŐNKÉNT ESETLEG VISSZATÉR?

– Einsteint olvasni nagy élmény. Neki egészen sajátos gondolkodásmódja volt, amit a fizikában kevesen képviselnek. A nyugati tradíció szétszedi a dolgokat darabokra. A

részeket megérti, s abból megpróbálja összerakni. A keleti tradíció, a régi indiai vagy kínai vallások világszemléletében a világot egészében kell megérteni. Úgy meg túl bizonyult, úgyhogy az nem megy. Einstein valamiféle közép-utat képviselt a kettő között. Persze ő közép-európai volt. Ő addig nem tekintett egy elméletet késznek, amíg nem sikerült megértenie, hogy az egységes egészben mi a helye, és valamilyen értelemben nem tudott képet alkotni róla globálisan. Ez a gondolkodás a fizikában ritkán jelenik meg, mert a fizika nagyon sok területén tényleg az működik jól, hogy a dolgokat szétszedem részre. A hidrogénatomot elképelem: protonból és elektronból áll. Külön leírom a kettőt, utána veszem a közöttük ható erőket, összerakom, és pont kijön a hidrogénatom. De ez nem mindig működik. Például a proton alkotó összetevők, a kvarkok esetében az a helyzet, hogy a köztük ható erő olyan, hogy minél messzebb viszem a kvarkokat, annál nagyobb. Tehát nem lehet egyet kivenni és külön megvizsgálni.

– MELYEK AZOK A TERÜLETEK, AHOL MANAPSÁG A FIZIKA FŐ PROBLÉMÁI ÖSSZPONTOSULNAK?

– Amiről érdemben merek nyilatkozni, az a részecskefizika, az általános relativitáselmélet és talán a magfizikának a nagyobb energiájú részei. Ezeken a területeken várható valamikor áttörés, de nehéz megmondani, hogy ez a valamikor pontosan mikor lesz. Nagyon közel vagyunk jelenleg ahhoz, hogy a kvarkokat csaknem közvetlen módon megfigyeljük.

A múlt századig egyszerűen érdekesnek találták: van többféle elem. Fémes, nem fémes, amaz meg gáz. Mengyelejev volt az, aki megmutatta, hogy az atomsúly (vagy a rendszám) és bizonyos tulajdonságok között összefüggés van. Valamilyen módon visszatérnek a tulajdonságok, és csak 92 elem van, nincs több. Ez arra mutatott, hogy az atomok valamilyen alkotórészekből állnak, és egy atom meghatározott számú alkotórészből állhat, de tört számúból nem. Ettől kezdve lett értelme annak, hogy keressék, mi építi föl az atomot. Ezek lettek az elemi részecskék: proton, neutron, elektron. 1965-re kiderült, hogy a gyorsítóban látható elemi részecskékből van száz vagy kétszáz. És mivel tulajdonságaik bizonyos szabályosságokat mutatnak, arra követeztettek, hogy az elemi részecskéknél kb. a felét három alapvető részecske építi fel. Pár évvel később ezeket elektronmikroszkópos rendszerrel kimutatták. Azóta a probléma az, hogy ezeket az árnyékképeket csak közvetve látjuk. Ha ezeket az ember közvetlenül tudná tanulmányozni, akkor összerakhatná az ismert elemi részeket. Így az elemi részek között ható erőket, például amiket magerő néven ismerünk, még alapvetőbb erőkből épülnének föl, és az összes részletüket elvben meg lehetne magyarázni. Ennek közel akkora lenne a jelentősége a magfizikában és a részecskefizikában, mint amekkora jelentősége volt az elektron és a proton felfedezésének a kémiában.

A beszélgetést a TV1 Fríz Produkciós Iroda rögzítette. Producer: Kopper Judit.

A magerők problémája a csillagászatot kívül a szabályozott magfúziós erőművek kérdésénél jelentkezik. A fő probléma természetesen nem a magerők leírásával van, hanem azzal, hogy miként lehet együtt tartani az egymillió fokos hőmérsékletű plazmát mágneses terekkel. Mindenesetre, ha sikerül az összes részecskét leírni, és a közöttük ható erőket alapvetőbbekre visszavezetni, akkor ezek után nagyon sok olyan dolgot, amit most még nem is ismerünk, ki lehet számolni. És attól a pillanattól kezdve, hogy megértjük, sokkal jobban tudjuk használni is.

A kvarkokkal az a gond, hogy egyenként nem lehet ki-venni őket a protonból, és külön megnézni, mert ha el akarom távolítani, akkor egyre nő a kihúzott „húr”-nak az energiája. Valahogy úgy, mint a rugó esetében. Csakhogy a rugó egy idő múlva elszakad, ez a „húr” viszont nem szakad el: eddig még nem szakadt el. A lehető legközelebbi vizsgálható állapotot a sok kvarkból álló „forró leves” jelenti, amiben a kvarkok még szabadon mozognak. Ha ezt sikerülne megfigyelni, akkor nagyon sokat megtudhatnánk róluk. Ez azonban egyelőre nem megy, mert nem lehet őket együtt tartani, csak ütközésben, egy pillanatra jön létre a nagyon sűrű állapot. Most ott tart a kutatás, hogy a szétszóródott végtermékekből következtet vissza a közbűlő állapot tulajdonságaira. Ez közvetett módszer, de ehhez hasonlót használtak az anyagtudományokban, amikor olyan nagy sűrűségeket akarták nézni szilárd anyagok viselkedését, amit présben nem lehetett előállítani, mert maga a prés is megfolyt volna. Az ilyen sűrű állapotokat, amelyek különben csak a Föld belsejében vannak, robbantással állították elő. Ennek aztán nagy jelentősége volt a Föld belsejének a leírásában, mert kiderült, hogy jól ismert anyagok, amelyek a Föld felszínén vannak, nagy nyomáson megsűrűsödve egészen mások. Ehhez hasonló jelentőségű a kvarkplazma felfedezése, és elvileg hasonló módszerekkel keresik.

– *HOL FOLYNAK ILYEN KUTATÁSOK?*

– Az elméleti fizikát mindenhol csinálják: szegényebb országokban kevesebben, gazdagabb országokban többen. Nálunk is művelik, és a nemzetközi együttműködésben játszott szerepükből lemérhető, hogy világszínvonalon. Ahol a legtöbb kutató van, ott születik a legtöbb szakmai eredmény is, bár ez egy meglehetősen nemzetközi tudomány. A részecskefizikai kísérleti kutatásokhoz nagy energiájú ütközéseket kell létrehozni. Tehát ahhoz, hogy sok proton egymásba olvadjon, óriási nagy sűrűségek kellenek, nagy energiák. Ehhez gyorsítókat használnak. A gyorsító energiáját, amivel mágneses és elektromos terekben felgyorsítja a részecskéket, egyre növelni kell. Jelenleg a legnagyobb gyorsítók kb. olyan méretű gyűrűrendszerrel rendelkeznek, mint a budapesti földalatti vasúthálózat; maga a gyűrű ugyan nem olyan vastag, hanem csak fele vagy harmada, viszont nagy a vákuum benne. Légüres tér azért van benne, hogy a részecskék ne ütközzenek a levegővel, és ne vesszen kárba az energiájuk. Egy ilyen gyorsító felépítése rengeteg pénz és idő.

– *ÉMLÍTETTE EGYSZER, HOGY AZ IGAZÁN NAGY ELMÉLETI FELADAT A FIZIKÁBAN A HÁROMFÉLE ELMÉLET SZINTÉZISE LENNE. MI IS EZ A HÁROM ELMÉLET, ÉS HOZHAT-E EBBEN A KVARKKUTATÁS VALAMI FÉLE EREDMÉNYT?*

– Két különböző próbálkozás is van arra, hogy három alapvető elméletet egyesítsenek. Az egyik, amiről elképzelhető, hogy már megvan, az ún. három alapvető kölcsönhatásnak az egyesítése. Ezek: az elektromágnesség, amit

mindenki lát maga körül; aztán az ún. gyenge kölcsönhatás, amit rendszerint részecskefizikusok látnak, és az ún. erős kölcsönhatás, ami az atommagokat tartja össze. A fizikusok általában nem úgy szoktak gondolkodni, hogy a világban egymástól független dolgok vannak, és három, hét vagy tizenhét darab teljesen különböző kölcsönhatás vagy erő működik. Már eddig többször bevált az a feltevés, hogy a különböző dolgok egy dolognak a különböző oldalai. Például ez vált be az 1800-as évek közepén, amikor Faraday és Maxwell megállapította, hogy az elektromosság és a mágnesség egy közös, elektromágnességnek nevezett jelenség két oldala: ha a töltések állnak, akkor elektromos erőt érzünk, amikor a töltések nagyon gyorsan mozognak, akkor mágnességet érzünk. Az egyesítés során valami ehhez hasonlóval próbálkoztak: hátha ez a három alapvető kölcsönhatás tulajdonképpen egy, ami nagyon nagy energián teljesen összeolvad, alacsonyabb energián pedig különböző oldalait látjuk. Ebbe a problémába tartoznak bele a kvarkok, mert most már a magerőkre nem azt mondják, hogy az atommagban a részecskék között ható kölcsönhatás, hanem azt mondják, hogy ez a kvarkok közötti kölcsönhatás. A kvarkok, képletesen kifejezve, nagyrészt lekötik egymás erővonalait, valamennyire azonban „kilóganak”, és azt érezzük magerőként. A „nagy egyesítés” a kvarkokat is tartalmazza, és leírja a kvarkok között a távolsággal növekvő energiájú kölcsönhatást.

A másik, ambiciózusabb egyesítés a kvantumosság, a relativitás és az egyetemes gravitáció elméletének egyesítése. Időnként előállítanak olyan elméleteket, amelyek mintha ezt a hármat egyesítenék, de ezek egyelőre csak javaslatok. Ha ilyen elméletünk lenne, akkor leírhatnánk és megérthetnénk a világegyetem ún. keletkezését. Mert azt tudjuk, hogy jelenleg a világegyetemet alkotó anyag szétszóródásban és hűlésben van. Ha a filmet visszaforgatjuk, látjuk, hogy egy 13 és 16 milliárd évvel ezelőtti időszakban nagy volt a sűrűség és a hőmérséklet, és egyszerűen elérünk olyan értékeket, amelyekre jelenlegi elméleteink már egymásnak ellentmondó eredményeket adnak. Az ellentmondó jóslatok nyilván rosszak, és ezért kellene a három alapvető jelenség közös elméletét megfogalmazni, mert enélkül nem értjük, hogy a világegyetem hogyan keletkezett.

– *MEDDIG TERJED A FIZIKA „SZEMHATÁRA” AZ IDŐBEN?*

– A világ változását odáig tudjuk leírni visszafelé, ameddig a részecskefizika adatokat tud szállítani. Amire jelenleg mindenki megesküszik, az a „kezdés” utáni első másodperctől számított történet. Akkor a világegyetem anyaga olyan forró volt, mint most a csillagok belseje, és ennek következtében az eredeti hidrogénből, proton és az elektron keverékéből álló anyagban létrejött kb. 15%-nyi héliummag. És ez ma is megvan. Öreg csillagokban látszik, hogy több hélium van bennük, mint amennyit az életük során meg tudtak termelni. Tehát a hélium itt van, következőképpen a történetet visszafelé biztos addig, amikor ez a hélium keletkezett. Ez a kezdet utáni első másodperc.

Fogadásokat lehetne kötni a kezdet utáni egy milliárdod másodpercig terjedő időszak utáni szakaszra. (A protonok és a neutronok a kvarkokból 8 és 15 mikroszekundum között jöttek létre. Ez egy elméleti leírás, de eléggé megbízható. Lehet, hogy nem 8, hanem 7, lehet, hogy nem 15, hanem 13.) Eddig a jóslatokat szinte mindenki elhiszi. Az ennél korábbi időszakokra nincsenek komoly jóslatok, mert az ennél korábbi időszakokban olyan nagy volt az energia, amire vonatkozóan nincs tapasztalatunk. Viszont

vannak jelek arra, hogy nagyon izgalmas dolgok történtek sokkal nagyobb sűrűségeken. Hogy egy kicsit megbotránkoztassam az olvasókat, elmondom, hogy az energia megmaradásának tételét a modern fizika nem ismeri. Nem biztos, hogy egy zárt rendszer energiája megmarad, például egy zárt világegyetem energiája. Jelenleg ugyanis csökkenően van a világegyetem energiája. A korai állapotokban előfordulhattak különleges viszonyok, amikor nőtt. Vannak olyan elképzelések, amelyek szerint a világegyetem kvantumfluktuációiban keletkezett, nagyjából akkora energiával, mint egy elemi részecske, és utána a hatalmas energiát saját magának termelte. Ez csak elképzelés, de cáfolat nincs rá. Mint ahogy bizonyították sincs. A kvantumfluktuációnak nincs oka, kvantumingadozások állandóan történnek – a kvantumelmélet alapján. Nem egészen világos, hogy milyen lehet az az idő, amikor még nincs semmi. Egyszer létrejön egy véletlen ingadozás, amittől megjelenik egy kis izé, és utána elkezd magának energiát termelni és tágulni. Hogy ez így volt-e, hogy ez így lehet-e, az éppen a nagy egyesítés elméletén múlik. A nagy egyesítés elmélete a jelenlegi gyorsítóknál tíz nagyságrenddel nagyobb energiánál lenne ellenőrizhető, ezt tehát gyorsítóban nem lehet kipróbálni.

– *ÉZ ÁLTALÁBAN FELVETI AZ ELLENŐRIZHETŐSÉG KÉRDÉSÉT. EGYÁLTALÁN, MENNYIRE HATÁROLJÁK BE A MEGFIGYELHETŐSÉG KORLÁTAI?*

– A fizikában először is csak az a kérdés, amit ellenőrizni lehet. Olyan elméletet leírni, aminek nincs ellenőrizhető következménye, értelmetlen, minthogy egyetlen szaklap sem közölné. Más kérdés, hogy a gyakorlatban mi ellenőrizhető, s mi nem a meglévő technikával. A természetben azonban minden összefügg mindennel. Ha közvetlenül nem tudjuk ellenőrizni az elméletet, akkor valamilyen kerülő úton majd csak sikerül. Ha pedig valaki egy alapvető elméletet bedob a köztudatba, akkor egy csomó ravasz ember rögtön nekiáll, és megpróbál kísérleti következményeket jósolni belőle. De ehhez az kell, hogy a kísérlet elvégezhető legyen. Mint említettem, néhány évre vagyunk attól, hogy biztosan meg tudjuk mondani: a proton kvarkokból áll-e. És évekre vagyunk attól, hogy megmondjuk: a proton bomlik-e. Röviden, nem vagyunk messze attól, hogy megmondjuk: a három alapvető kölcsönhatás az egy-e vagy nem egy. Ezen tudás birtokában a világegyetem keletkezésére vonatkozó elméleti modelleket tudunk néhány éven belül igazolni vagy cáfolni.

– *A TUDOMÁNYTÖRTÉNETEN VÉGIGNÉZVE AZT LÁTJUK, HOGY AZ IGAZÁN NAGY, KORSZAKOS FELFEDEZÉS MINDIG ABBÓL SZÁRMAZOTT, AMIKOR VALAKI MAGA MÖGÖTT HAGYOTT EGY PARADIGMÁT. VALÓJÁBAN MENNYIRE URA VAGY FOGLEY A Z EMBER TERMÉSZETTUDÓSKÉNT A KORA PARADIGMÁJÁNAK?*

– Az arisztotelészi világmodell meghaladása folyamatosan történt az 1500-as évek közepétől az 1600-as évek végéig. A newtoni fizika és csillagászati világkép a jelen századfordulóig volt érvényben. Ezt tulajdonképpen az einsteini fordulat haladta meg.

Általában természetesen a legtöbb embernek nehéz kitörni az adott világképből, mert hiszen abba szokott bele. Közhely, hogy csak a legnagyobbak tudnak kitörni. Az újításhoz különleges agy kell, kiváltképp a fizikában, ahol nem egyszerűen csak újítani kell valamit, hanem amit újítok, annak össze is kell állnia valamivé. Valami azonban megkönnyíti a dolgot, ugyanis ezeket nem véletlenül haladják meg. Sosem egy zseni sugallata! Mielőtt a meghala-

dásra sor kerül, egy ideig gyülemlenek az olyan adatok, amelyek arra mutatnak, hogy a régi kimerülőben van. Tehát már nagyon bonyolult elméletekkel lehet csak a régi világképen belül leírni valamit. Einstein fellépésekor a régi leírás nagyon sok dolgot nem tudott, vagy csak nagyon bonyolultan tudott értelmezni. Például az anyag szilárdságát. A relativitáselmélethez az vezetett, amikor megpróbálták kimutatni a földmozgás sebességét abban az éternek nevezett valamiben, amiben az elektromágneses hullámok terjednek, és minden új jelenségnél valami rendkívül bonyolult, esetleges magyarázatot kellett találni. Tehát vannak előjelek, amelyek évtizedekre előre jelzik a problémákat, azt, hogy most valami újat kell kitalálni.

Egy konkrét példát mondanék arra, hogy a megismerés térbeli lehetőségeinek a növekedésével az ember eljuthat valami egészen más világképhez. A világegyetemnek van egy zárt modellje, a gömb. Valamikor a húszas években felmerült a probléma: lehet, hogy „körbelátunk” a világegyetemben? Ez minőségileg más megismerés lenne, mert azt jelentené, hogy valamiben az egészet megfogtuk. Akkor azt mondták, hogy igen, van itt egy tejtrendszer, és az ellentétes irányban, nagyon halványan látszik egy másik, lehet, hogy a kettő ugyanaz. Később, ahogy egyre jobb távcsövek lettek, kiderült, hogy ez nincs így. Egy ideje már van rádiócsillagászat, ami nagyobb távolságok megfigyelésére alkalmas. Pár évvel ezelőtt néhány csillagász felfigyelt arra, hogy ha egyre messzebb nézünk egy meghatározott irányban, a tejtrendszereknek száma bizonyos távolságban megugrik, utána lecsökken. Ez ismétlődik. Ezeket hívják nagy falaknak, mert mintha falat alkotnának a tejtrendszerek. Ez nagyon érdekes eredmény, mert azt mondja, hogy a világegyetem nagyban egészen másként néz ki, mint ahogy gondoltuk. Úgy gondoltuk, hogy az anyag nagyjából egyenletes benne. Ha az ember globálisan néz, akkor lehetséges egy másik állítás: nem biztos, hogy több ilyen falat látunk, lehet, hogy ugyanazt látjuk többször. Az ember fog egy papírlapot és tetszőleges helyre húz egy vonalat rá, összetekeri hengerré. Ha a papírlap mentén terjed a fény, akkor a vonalat látja egyszer, kétszer, többször. Ekkor viszont a távolságok között bizonyos szabályosságnak kell lennie. Nagyon messzire elnézve nem tudunk pontosan, mi a távolság. A világegyetem tágulásáról vannak feltevéseink, és abból találjuk ki a távolságot. Elképzelhető olyan tágulása a világegyetemen, amely semmiféle ismert adatnak nem mond ellent, és éppen nagyon szabályossá teszi a falak közötti távolságot. Ebben az esetben lehet, hogy a világegyetem ilyen összevarrt valami, és többször körbelátunk. Ebben az esetben a világegyetem „kicsi” lenne: kisebb, mint amennyit belátnak a távcsövek. És így az egészet le lehetne térképezni.

– *A FIZIKA HATÁRTERÜLETÉN GYAKRAN FELMERÜLNEK AZ ÜGYNEVEZETT VÉGSŐ KÉRDÉSEK. EINSTEIN OLYKOR ISTENRŐL BESZÉL FIZIKAI TÖRVÉNYEK KAPCSÁN.*

– Einstein nem kedvelte a kvantumelmélet valószínűségi értelmezését. Meg is lehet érteni, hisz az ember jobban szereti, ha a fizikai leírás halálpontos. Valamilyen értelemben a kvantummechanika is halálpontos, de amikor az ember azt akarja megtudni, hogy a bomló atommagból mikor jön ki egy részecske, akkor erre nem lehet pontos választ kapni, mert csak a valószínűséget tudom leírni. Einsteinnek ez nem tetszett, és ahelyett, hogy csinált volna egy hosszú elméleti fejtegetést arról, hogy milyen az igazi tudomány, azt mondta, hogy „az Úristen nem kockajátékos”. Ez azt a mélységes meggyőződését fejezte ki, hogy a világot

mozgató alapvető törvényeknek nem szabad statisztikus jellegűeknek lenniük. – Másik alkalommal azt mondta, hogy az Úristen ravasz, de nem rosszindulatú. Ez annyit jelentett, hogy a természeti törvények bonyolultak ugyan, de egyértelműek, és föl lehet őket deríteni. Mert ha valami rosszindulatú lenne, akkor a természeti törvény egyszerű lenne, egyszerű olyan lenne, hogy ne tudjunk rájönni. Hogy ő egy személyes Istenre gondolt, az elképzelhető: ha az összes írását végignézi az ember, akkor ezt valamilyen valószínűséggel meg tudja válaszolni. De az is elképzelhető, hogy ezt ő rövidítésnek használta az érvelésben.

Egy adott pillanatban a mi fizikai tudásunk véges. Nem a transzcendenciáról beszélek, arról beszélek, hogy vannak dolgok, amiket az elméleteink megmagyaráznak, és vannak dolgok, amiket nem magyaráznak meg. És ezek között vannak alapvető kérdések is. A tudomány egy adott pillanatban véges; véges bonyolultságú, véges érvényességi körű stb. Hogy a megmagyarázhatatlan területet mivel magyarázza az ember, az egyéni beállítottság kérdése.

Ami a transzcendenciát illeti: vannak dolgok, amiket nagyon nehéz elképzelni. Például tegyük fel, hogy a világegyetem véges hosszú ideje létezik. Mi volt azelőtt? Erre azt mondjuk, hogy az általános relativitáselmélet szerint végtelen sűrűséggel keletkezett, tehát végtelen volt a görbület, és szingularitásokon nem vezethetünk keresztül világvonalakat. Ez matematikai kijelentés, ugyanolyan, minthogy nullával nem szabad osztani, mert többértelmű. A húszas években Eddington jött rá arra, hogy Szent Ágoston művében valahol van egy kijelentés, ami azt mondja, hogy Isten a világot nem az időben, hanem az idővel együtt teremtette. Ha akarom, akkor Szent Ágoston felismert valamit az általános relativitás elméleti jelentéséből. Valószínűleg nem ez a helyzet, valószínűleg az, hogy az elég nagy gondolkodók a paradoxonokat felismerik. Függetlenül az aktuális fizikai elmélettől. Az nemcsak az általános relativitáselméletben probléma, hogy mit csinál a szél, és hol van, amikor nem fúj. Tehát mi az idő akkor, amikor nincs semmi, ami mozogjon. Ahogy véges számú balladatípus van, ugyanúgy véges számú feloldása van egy ilyen paradoxonnak is. Amiket aztán különböző részletező elméletekkel vagy hitekkel kell kitölteni. Ilyen transzcendens dolgok vannak. A transzcendenciának a fizikában végtelen sűrűségek és effélek a megfelelői, ahol az elmélet nem működik, de nem is kell működnie.

– Mennyire tud egy természettudós számot vetni munkája következményeivel? Felvetődik-e a felelősség kérdése a megismerés folyamatában?

– Az alapvető fizikai törvények itt vannak körülöttünk. Ha valaki nem közölné a felfedezését azért, mert azt mondja, hogy ennek veszélye van, az nem tudja garantálni azt, hogy két év múlva a következő felfedező sem közli. Itt olyan dolgokról van szó, amiket nem lehet eltitkolni, mert vannak. Mert az anyag és a természet alapvető tulajdonságai mindenkinek a rendelkezésére állnak, hogy megismerje. Egyszerűen van, és eltitkolhatatlan. Nincs egy tudományos világkormány, nincs olyan testület, amelyik a tudományt irányítaná. Nem is lehet, a természet itt van körülöttünk, és mindenki felismerheti, és ráadásul ugyanaz a jelenség nem csak egy dologban nyilvánul meg. Tehát az atommag energiájának nem az egyetlen tulajdonsága, hogy amikor uránt rakunk össze, egy idő múlva felrobban. Egy csomó más tulajdonsága is van.

Ha az első felfedezők összeálltak volna, és azt mondják,

hogy erről ne beszéljünk, akkor tíz évvel később egy másik irányból megtalálták volna a jelenséget. Nem lehet eltitkolni. Van.

– Mennyire meghatározóak a fizikai felfedezések más területekre nézve? Milyen kölcsönhatások érvényesülnek a tudományok között?

– A természet összefüggő egész. Ha a fizika egy új felismerésre jut, akkor az általában átmegegy a többi tudományba, mert kiderül, hogy az új fizikával valamit ott is meg lehet érteni. Például a Föld belső hőjét, mint az kiderült, az atommagbomlás tartja fenn. Van azonban a fordított út is, nevezetesen ha valamit nagyon nem ért az ember egy másik tudományban, akkor ez lehet jelzése annak, hogy a fizikával van baj. Éppenséggel az is előfordulhatott volna, hogy a Föld feltételezett nagyon rövid életkora – ami elmentmondásban volt a biológiával – kényszerítette volna ki azt, hogy fizikailag értelmezzék újjá a dolgokat. Ez azért nem történt meg, mert gyakorlatilag egy időpontra esett a Föld korbecslése és az, hogy Becquerel felfedezte az atommagbomlást. De ellenkező irányban is megtörténhetett volna ugyanez. És gondoljuk meg: ha egy tudományos megállapodás a veszélyek miatt eltitkolta volna a rádióaktivitás létét, máig kétségbe lehetne vonni Darwin biológiáját, aminek hatalmas gyakorlati kára lenne.

Ennek az évszázadnak, még inkább a második felének jellemző vonása a határterületek összenövése. Van egy csomó összetett nevű tudomány, mint az asztrofizika, a csillagászati objektumok fizikai leírása, van fizikai kémia vagy van biofizika és van biokémia. Ez azért lehetséges, mert nagyon megnőtt a tudósok száma, és nem csak az oktatásban foglalkoznak a tudománnyal. Az oktatásban mindig egy kicsit el vannak határolva a dolgok. Adott fajta tanácsékek vannak. Ha nagyon sok tudós van, és azok közül egynéhányan szabadon kóborolnak, akkor nagyobb az esélye annak, hogy valamelyik észreveszi, hogy egy szomszéd területen valamit meg tudna magyarázni az ő tudásával. Aztán ahogy a társadalom fejlődik, egyre inkább megtanulunk egymással együttműködni. És a határterületeknek a tanulmányozásához nagyon sokszor két-három ember kell, az egyik itt járatos, a másik ott járatos, nekik egymással társalogniuk kell, eszmét kell cserélniük és együtt kell dolgozniük. És ahogy az emberiség története megy előre, egyre inkább megtanulunk egymással együtt dolgozni. Lehet, hogy ez a helyes út.

– Nem jelent-e egyre nagyobb problémát ebben a gyorsulás? Követhető-e a felfedezések és közlések sebessége? Nem képezi-e mindez eleve akadályt egy szintetikus szemléletnek?

– A sebességnövekedés valóban észlelhető: egyre gyorsabban jönnek az új eredmények. Mivel két tudományág vagy egy tudományágnak a különböző részei között valamennyi időre van szükség, amíg az eredmények az egyikből átmennek a másikba, ez a késleltetés egyre többet számít. Ez látszólag akadályozza a szintézist, hiszen egyre kevésbé van lehetőség arra, hogy az egyik tudomány megismerje a másik tudomány érvényes eredményeit. Csakhogy a tudományban verseny van. Az a tudós marad talpon, állásban, aki képes megfelelő eredményeket elérni. Aki a felgyorsuláshoz alkalmazkodni tud azzal, hogy gyorsabban ismeri meg a szükséges eredményeket, és gyorsabban futtatja magán keresztül. Nem tudom, hogy ennek hol van a határa. Mindaddig, amíg a tudományban egészséges verseny van, addig ez a kényszer is fennáll. Ugyanakkor ez egyre nagyobb megterhelés a tudós számára. Ameddig a társadalom

lehetővé teszi, hogy tudósként működjön, addig csinálni fogja. Az országok között is gazdasági verseny van, és az nyer, aki a tudományos felismerésekből gyorsabban tud szórakoztató elektronikát vagy hátvakarót gyártani. Aki nem tud, annak a cserearánya romlik. Ez viszont rákényszeríti a jól alkalmazkodó társadalmakat arra, hogy máshonnan átvegyék az oktatásnak, a nevelésnek, magának az alkalmazkodásnak a módszereit. Minden egyes társadalomban ott van ez az adaptációs kényszer, és sokan tudnak is alkalmazkodni. Tehát nem arról van szó, hogy az egyik sebesség növekszik, miközben a másik egy természeti törvény következtében állandó. A verseny a társadalmat is rákényszeríti erre. Ez néha sikerül, néha nem.

Ami a szintézist illeti, valamint az ökológiai típusú tudományokat – ez nagyon komoly probléma. Az ökológiai problémák akkor lépnek fel, amikor nemcsak a rész létezik, amiből majd az egészet levezetjük, vagy nemcsak az egész létezik, ami részekre tud szétesni, hanem az alsóbb szint és a felsőbb szint is együtt létezik. A kettőt együtt, egyszerre kellene megérteni. Ez természetesen rendkívül nehéz. Először is azért, mert a világ legtöbb természettudománnyal foglalkozó kutatója ehhez a gondolkodásmóddhoz nem szokott hozzá. Nyugat-Európában is általában a részből magyarázták az egészet, és a visszahatással nem kellett törődni. A másik probléma pedig az, hogy két szinten egyszerre megérteni a dolgokat sokkal nehezebb, mint szintenként külön-külön. Pedig erre nemcsak hogy szükség lesz, hanem van is. A biológiában van ilyen fogalom: koevolúció, amikor a parazita és a gazdaállat együtt evolvál. Ki kell dolgozni tehát egy leírási módszert a két szint egyszerre való kezelésére éppúgy, ahogy a múlt században kidolgozták az evolúció elméletét egy szinten, vagy a pontrendszerek mechanikáját. Amikor bejáratott módszere lesz az ilyen tudományos leírásnak, akkor majdnem hogy automatikusan kezelni tudjuk majd az ökológiaihoz hasonló problémákat is.

– MILENYEK LÁTJA A VILÁGOT MOSTANSÁG MAGA KÖRÜL?

– Most szűnt meg az a szembenállás, amiben az emberiség kölcsönösen atomfegyverekkel fenyegette egymást. Egy veszélyt megint megűszött az emberiség. Ami azért van, mert alkalmazkodni tudunk a veszélyekhez, és a társadalomtudományunk fejlettebb, mint száz vagy kétszáz évvel

ezelőtt. A másik gyakran emlegetett veszélyforrás a természeti erőforrások kimerülése. Én az energiahordozók kimerülésétől nem félek, mert igaz, hogy az ismert olajkészlet csak harminc-negyven évre elég, de lesz még lejjebb olaj, és néhány évtizeden belül megvalósul a szabályozott term nukleáris fűtő. Igazából nem is energiaprobléma van, itt entrópiaprobléma van. Amikor ugyanis az ember túl sok energiát használ el, akkor az entrópiát növeli a környezetben, és ennek egyik formája a felmelegedés. Ha annyi energiánk lenne, amennyit egy-két évtizede jeleztek 2000-re, akkor visszafordíthatatlan változásokat okoznánk az egész Földön. Ha a hőmérséklet megemelkedne 10-20 fokkal, akkor megolvadnának a jégsapkák, és a tengerek elönténének mindent. Ilyen veszélyek vannak, ezeket látjuk. Előre jelezték őket, el is lehet kerülni őket.

Azt hiszem, hogy a társadalomban az atomhatalmak globális szembenállása miatt volt az a nagy félelem. Ez teremtett olyan közhangulatot, ami miatt a többi területek is a lehető legrosszabbra voltak felkészülve. Nekem most az az érzésem, hogy – legalábbis Európában – kicsit nyugodtabban tudunk ránézni a problémákra, és ha a társadalmak hajlandók erre pénzt áldozni, akkor a problémák egy részét meg is oldjuk. Tőlünk 200 km-re szervezett módon ölik egymást az emberek, e pillanatban, mikor beszélgetünk. De ez nem globális probléma. Ilyen problémái az emberiségnek az elmúlt évtizedekben és évszázadokban is voltak. Ez nem vezetett az emberiség végpusztulásához, a civilizáció összeomlásához. Ez nem vezetett arra, hogy újra kelljen kezdeni több ezer év történelmét, mint ahogy arra egy globális atomháború vezethetett volna. Amit viszont azért nem vívtak meg, mert a társadalom képes volt felismerni a veszélyeket.

Azt hiszem, amit megszoktunk, ismerünk, attól nem félnék úgy istenigazából. Amikor viszont valami hirtelen új következik be, akkor attól megijedünk, és azt mondjuk, hogy ezt biztosan nem tudjuk kezelni. 1989-től 1991-ig hirtelen jelentek meg egészen új körülmények, amivel a világ elég keveset tud kezdeni, mert nem számított rá, és nem készült fel rá.

A BESZÉLGETÉST TILLMANN J. A. ÉS MONORY M. ANDRÁS KÉSZÍTETTE.

NAPOK ALATT ELFOGYOTT

KARÁCSONY ELŐTT,

MOST ÚJRA A BOLTOKBAN
ÉS A KÖNYVTÁRAK POLCAIN

LENGYEL LÁSZLÓ

ÚJ KÖNYVE:

Útszélen

*„Ilyen kegyetlen könyvet
még életemben nem olvastam...”*

A KÖZTÁRSASÁGI ELNÖK ÚR,
A SZERZŐNEK, TELEFONON,
ÁLLÍTÓLAG.

2000 / SZÁZADVÉG

Szabadság, egyenlőség, közösség

RONALD DWORKIN

Vége az elméletnek?

Európában és Amerikában ma szinte mindenki egyetért abban, hogy a liberális demokrácia a kormányzás egyetlen elfogadható formája. Egy bestseller szerint az ideológiai szintéren nem maradt más szereplő, és a Hegel módján, ideológiák harcaként felfogott történelem ennek a kormányformának a teljes győzelmével ért véget. Mindez természetesen erős gyanakvást ébreszt aziránt, hogy nem söprik-e szőnyeg alá az összes ismert vitát. Az eszmetörténet veszélyes pillanatainak egyikét éljük, amikor a látszólagos egyetértés komoly és megoldatlan vitákat homályosít el. A liberális demokrácia felsőbbrendűségével kapcsolatos nyilvánvaló egyetértésünk elrejtí mély nézeteltéréseinket arról, hogy mi is a liberális demokrácia valójában.

Általánosságban természetesen meg tudjuk mondani, hogy mi kell a liberális demokráciához. Charles Taylor épp most tette ezt meg, és pedig nagy hozzáértéssel: azt mondja, hogy a liberális demokrácia szabadságot és önkormányzatot jelent az egyenlőség feltételei között. Egyszerűsített arra buzdít minket, hogy találjuk ki a liberális demokrácia olyan új eszközeit, amelyek esetleg megfelelőbbek Kelet-Európa új demokráciái számára, mint azok a módszerek, amelyeket nemzedékek óta használunk a nyugati demokráciákban.

Ez a feladat fontos. Ám az is fontos, hogy folytassuk az elméleti vitát, mert heves nézeteltérések vannak közöttünk a tekintetben, hogy mit jelent a szabadság és az önkormányzat, és hogy az egyenlőség mely fajtája helyénvaló. Ezekben a kérdésekben olyan mélyen nem értünk egyet még a nyugati demokráciákban sem, hogy kényelmesen azt állítani: mindannyian liberálisok vagyunk, és a liberális állam leghatékonyabb megóvásának tisztán instrumentális problémáira összpontosíthatunk, merő öncsalás. Ráadásul olyan öncsalás, amely – lévén, hogy elnézőnek látszik – az elvtelen viselkedése bátorít.

Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában a politikai retorikából soha nem hiányoztak annyira az elvek, mint az utóbbi években. A konzervatívok nem tettehetik tovább, hogy hisznek a leszivárgás-elméletben,* amelyet a nyolcvanas évek végérvényesen megdöntöttek. Manapság a konzervatív elmélet nemigen áll másból, mint annak önelégült hangoztatásából, hogy milyen önzővé is váltak a

szavazók. A liberális ellenzék pedig váltig azt hangoztatja, hogy átalakult. A magukat „mérsékelt” vagy „új” liberálisoknak nevező emberek azt bizonygatják, hogy elvetették azt a régi liberalizmust, melyet a szavazók is elutasítottak. Nemigen mondják meg azonban, hogy mivel helyettesítették. Mindezt politikai realizmusként szokták dicsőíteni. A realizmus azonban nem elv, és a realizmus eddig semmit sem tett azért, hogy fékezze az egyre növekvő egyenlőtleniséget, amely szegénybe hozza társadalmainkat, és a közösségi érzés folytonos hanyatlását okozza. Egykor legalább valamelyes felelősséget éreztünk polgártársaink sorsa iránt.

Közép- és Kelet-Európában természetesen egészen más a helyzet: az emberek itt még súlyosabb és sürgetőbb problémákkal néznek szembe. Nem rabjai annak az illúzióknak, hogy a történelem véget ért. Az ideológia fontos része volt a csehszlovák eseményeknek, a szüntelen politikai dráma-nak Oroszországban, Magyarországon és a térség többi részén. A veszély itt nem az elvek iránti közömbösség, hanem az összevissza reagálás a kommunizmus mindenki által elismert csődjére. Csábító, ám nyilván elhamarkodott lenne feltételezni, hogy a kommunista vagy a szocialista dogmával szembeni szilárd ellenállás önmagában kielégítő álláspontnak számít.

Etikai individualizmus

Tulajdonképpen nem az elmélet szintjén vagyunk válságban. Meghatározunk és megvédenünk nem a liberalizmust mint igen elvont elméletcsaládot kell, hanem a liberalizmusnak egy sajátos felfogását, amely megfelel nekünk, és amelyet másoknak is ajánlhatunk. Hadd emlékeztessék egy nagyon népszerű politikaelméleti hiedelemre, amelyet – azt hiszem – sokan nyilvánvalóan igaznak tartanak. Arra a feltevésre gondolok, hogy a felvilágosodás három nagy erénye, amelyet a francia forradalom filozófusai dicsőítettek – a szabadság, az egyenlőség és a testvériség – természetükénél fogva bonyolult hármas versenyben állnak egymással. Ennélfogva minden politikai társadalomnak a három közül kettőben bizonyos kompromisszumokat kell elfogadnia a harmadik előmozdítása érdekében. Ez a feltevés különösen népszerű a történészek és a politikatudósok körében, akik arra használják, hogy segítségével megmagyarázzanak, igazoljanak vagy elítéljenek bizonyos politikai berendezkedéseket. Gyakran folyamodnak e három erény állítólagos ellentétéhez annak magyarázatánál például, hogy miért jelent a „liberális” szó mást az Egyesült Államokban, mint Európában. A szokványos magyarázat szerint Amerikában azok, akik úgy vélik, hogy a liberális hagyományhoz tartoznak, a liberalizmus egalitáriánus értelmezését – a szegényekkel és a kisebbségekkel való törődést – hangsúlyozzák.

A bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen 1992-es, *Expansion of Liberalism* című konferenciáján elhangzott előadást kéziratból közöljük.

* A Reagani adminisztráció által képviselt elvről van szó (*trickle-down theory*), mely szerint a gazdagok növekvő fogyasztása végső soron jótékony hatást gyakorol a szegényebb rétegek jövedelmi helyzetére is. (A szerk.)

Európában e szerint a magyarázat szerint a liberálisok hagyományuk szabadságkomponensét emelik ki, különösen a gazdasági szabadságot dicsőítve. A két értelmezés látszólag ellentmond egymásnak, noha mindkettő a liberális hagyományhoz kapcsolódik.

A szabadság és az egyenlőség közötti harcot ezért könnyű a liberalizmuson belüli vetélkedésként ábrázolni.¹ A harmadik felvilágosodás kori erény, a közösség már bonyolultabb kérdés. Azok, akik közösségelvűeknek (kommunitáriusoknak) nevezik magukat Európában és Amerikában, azt állítják magukról, hogy ők a liberalizmus kritikái, nem pedig hívei. Kimutatják, és ez igaz is, hogy az egyenlőségelvűek (egalitáriusok) és a szabadságelvűek (libertáriusok) is azzal a feltevessel élnek, hogy az egyéneknek épp mint egyéneknek vannak jogaik, és ezek a jogok erősebbek más politikai céloknál, beleértve a közösség mint egész érdekeit is. A kommunitáriusok szerint az egyéni jogoknak ez a kiemelése a társadalmat szegényebbé, tagjainak életét pedig üressé teszi, mert megfosztja őket attól, hogy azonosulni tudjanak egy olyan közösséggel, amelynek érdekei magukba foglalják, egyszersmind azonban meg is haladják saját érdekeiket. A szóban forgó irányzat hívei megdönthetetlennek tekintik, hogy egy olyan politikai társadalom, amelyik kellőképpen figyel a közösségre, kevesebbet fog törődni az egyenlőséggel és a szabadsággal, mint ahogy azt Amerika és Európa liberálisai megkívánják.

Kevés liberális fogadja el ugyanakkor, hogy ellenséges lenne a közösség eszményével szemben. Lehet, hogy nem kedvelnek bizonyos politikai megoldásokat, például a másokat sértő írásművek megcenzúrázását, amit néhány közösségpárti sürget a közösség nevében. Maguk is azt állítják azonban, hogy egy politikai társadalom polgárainak élete kölcsönösen összefügg egymással, és hogy a polgároknak nem szabad önzően viselkedniük, nem szabad csak a saját érdekeik szerint cselekedniük. Úgy kell érezniük, hogy összefűzik őket a kölcsönös törődés és tisztelet szálai, hogy egyesítik őket érdekeik és vállalkozásaik. Vagyis amikor a közösség eszménye ellentétes a szabadsággal és az egyenlőséggel, akkor ez csak újabb konfliktust jelez a hagyományos liberális nézeteken belül.

A szabadság, az egyenlőség és a közösség állítólagos összeütközésének korántsem csak elméleti jelentősége van. Kétszeresen is veszélyes, különösen Kelet-Európában az a feltételezés, hogy az ilyen összeütközések elkerülhetetlenek. Először is azért, mert ez vezetett ahhoz az általános hiedelemhez, hogy az igazi szabadságot csak úgy lehet elérni, ha elutasítjuk az egyenlőséget mint társadalmi célt. Ezt a hiedelmet természetesen erősíti az, hogy a kommunizmus egyenlőségelvűnek nevezte magát. Néhány hónappal ezelőtt előadásokat tartottam a Közép-Európai Egyetemen, Prágában. A kelet- és közép-európai országokból odasereglett diákok egységesen meg voltak győződve arról, hogy az egyenlőség kártékony eszmény. Nem voltak közömbösek a szegények, a munkanélküliek vagy a hátrányos helyzetűek problémái iránt, nem egyes humanitárius célokat kifogásoltak, hanem egy jóval elvontabb és általánosabb eszmét, amely szerint lényegét tekintve nem kívánatos egy olyan társadalom, amelyben a polgárok egy részének életkilátásai már születésük pillanatában jóval rosszabbak, mint másokéi.

Másodszor azért veszélyes az a feltevés, hogy a felvilágo-

sodás kori erényeknek elkerülhetetlenül konfliktusban kell állniuk egymással, mert megerősíti azt az állítást, hogy a szabadságot és az egyenlőséget néha alá kell rendelni a közösség követelményeinek. Tény, hogy a kommunizmus is hivatkozott a közösségre, és a kelet-európaiak értelemszerűen elutasítják az osztályszolidaritás eszményét, melyet a kommunizmus ünnepelelt. De az etnikai nacionalizmus is a közösségelvűség egyik formája, és az a félelem, hogy Kelet-Európa egyes országai a kommunizmus bukása után ennek adják át magukat, gyorsan és szomorúan igazolódott. Nem kétséges: ehhez legalábbis hozzájárult, hogy az a helyes megérzés, mely szerint a közösség nemes eszmény, összekapcsolódott azzal a feltevessel, hogy közösség nem jöhet létre minden polgár egyenlősége mellett.

Ha elfogadnánk azt a határos és népszerű feltevést, hogy a felvilágosodás erényei lényegükben fogva konfliktusban állnak egymással, akkor azt kellene gondolnunk, hogy a liberalizmus meghatározásának és megvalósulásának programját úgy kell megvalósítani, hogy kiválasztjuk a három közül azt az erényt, amelyet a másik kettő rovására fogunk hangsúlyozni. Ám ez a divatos feltevés mélységes tévedésen alapul. A liberális hagyomány lényegét érti félre, ami épp e három eszmény egyesítésében áll: a liberalizmus legvonzóbb és legmeggyőzőbb felfogása szerint nem elutasítani kell ezt az egységet, hanem bizonyosságot tenni mellette.

Mindjárt a kezdet kezdetén világossá kell tennem, hogy miféle tévedésre gondolok. Kétségkívül meg lehet úgy is határozni a szabadságot, az egyenlőséget és a közösséget, hogy azok valóban szünet nélkül és könyörtelenül konfliktusban álljanak egymással. Tegyük fel, hogy az egyenlőséget úgy határozzuk meg, hogy egy gazdasági közösségben mindenki egyforma vagyonnal rendelkezik, függetlenül attól, mennyit fogyaszt, milyen keményen és hol dolgozik. Tegyük fel azt is, hogy ezután úgy határoznánk meg a szabadságot, hogy a kormány nem akadályoz meg senkit sem abban, hogy azt csináljon, amit akar, és nem adóztatja meg jövedelmeiket. Végül az igazi közösséget úgy, hogy mindenki a közösség virágzását tekinti élete egyedüli céljának. Biztos, hogy az így definiált erények összeütköznének egymással: mindegyikük csak oly módon lenne előmozdítható (ha egyáltalán), amely súlyosan sértené a másik kettőt.

Ám ezek reménytelen értelmezései a szóbanforgó erényeknek. Nem pusztán arra gondolok, hogy rosszak mint definíciók, vagyis nem azt ragadják meg, hogy az emberek miként használják a „szabadság”, az „egyenlőség”, vagy a „közösség” szavakat. Ez terminológiai kérdéssé fokozná le álláspontomat, holott az tartalmi. Ezek a szavak elvont fogalmakat takarnak; az emberek nem azért használják őket eltérő módon, mert különböző nyelveken beszélnek, hanem azért, mert az elvont erények különböző konkrét értelmezéseit adják. Az én álláspontom az, hogy az az értelmezés, amely szerint ezek az erények szükségképp konfliktusban állnak egymással, nagyon rossz értelmezés: nem azt a szabadság-, egyenlőség- és közösségfogalmat írja le, amely erénnyé teszi ezeket. Ellenkezőleg: romlottá, bűnössé teszi őket.

Hogy az embereknek egyforma vagyonnal kell rendelkezniük, függetlenül attól, hogy egyesek keményen dolgoznak, mások meg pihennek és fogyasztanak, nyilvánvalóan

nem egyenlőség-, hanem egyenlőtlenségelvű nézet. Hasonlóan, az adómentesség igen sokféle okból lehet kívánatos – egyesek például úgy vélik, hogy az alacsony adók növelik a gazdasági hatékonyságot –, de nincs az égvilágon semmi köze egyetlen vonzó szabadságfelfogáshoz sem. Szabadnak lenni, hogy azt tehessük, amit akarunk: nem szabadság, hanem szabadosság. Egy politikai társadalom nem szabadabb pusztán attól, hogy nem alkalmazza az egyirányú közlekedés szabályait. A közösség kölcsönös törődés és tisztelet dolga, és nem igazolható a közösség nevében egyetlen olyan fogalom sem, amelybe befér a diszkrimináció vagy az öldöklés.

Nem tudjuk eldönteni, hogy mi a liberalizmus, és hogy kiterjeszhető-e (és ha igen, miként) a liberális társadalmak köre, ha nem találunk vagy nem alkotunk a fentieknél jobb fogalmakat a felvilágosodás kori erényekről. Ha viszont ez sikerül, akkor látni fogjuk, hogy vonzó vagy akár csak elfogadható fogalmaik nincsenek konfliktusban, hanem egyenesen erősítik egymást. Ez a helyesen felfogott liberalizmus nagy erőssége. A liberalizmus az emberi jólét és az emberi méltóság átfogó látomása. Számos olyan politikai eszménynek ad értelmet, amelyeket gyakran különállóként kezelnek, megvilágítja és egyesíti őket. E mélyebb, egyesítő látomás lényege az etikában, nem pedig az etikától függetlennek tekintett politikában keresendő.² Tehát abban az eszmében, amelyet etikai individualizmusnak fogok nevezni. Véleményem szerint ez a felvilágosodás legmélyebb és legradikálisabb eszméje. Sokak számára ez közhelynek tűnhet (és remélem, hogy annak is tűnik).

Az etikai individualizmus szerint eredendően lényeges – mintegy a világegyetem szempontjából lényeges –, hogy az egyes emberek mit tudnak kezdeni és mit kezdenek az életükkel.³ Eszerint minden egyéni emberi élet szent ebben az értelemben. Amint azt a „szent” szó is sugallja, sokan vallásosan értelmezik az etikai individualizmust: hisznek abban, hogy minden egyes emberi élet fontos, mert minden élet Isten ajándéka. A szentség eszméjének azonban éppúgy vannak világi, mint vallásos értelmezései: ahogy egy ateista képes azt gondolni, hogy a nagy művészet vagy az állatfajok szentek, egyszerűen belső értékük miatt, hasonlóképp képes azt is gondolni, hogy ugyanezért minden egyes emberi élet is szent.

Az etikai individualizmusból természetesen nem következik, hogy csak az emberéletnek van alapvető jelentősége. Egy etikus humanista azt is gondolhatja, amint mondtam, hogy a művészet, a tudás vagy más értékek ugyancsak eredendően fontosak. A liberalizmusból azonban az következik, amit erőteljes etikai individualizmusnak, vagy ahogy gyakran mondják: humanizmusnak nevezhetnénk. A liberalizmus nem egyszerűen azt állítja, hogy az egyéni emberéletek azok közé a dolgok közé tartoznak, amelyek eredendően fontosak, hanem azt, hogy ezek a legfontosabbak, vagyis hogy egy emberélet sikerét nem szabad könnyedén feláldozni semmi másért. Emellett a liberalizmus egy további feltevessel is él, mondván, hogy az emberi élet eredendő jelentőséggel bír politikailag is. Az egyéni emberéletek sikere szükségképp közösségi politikai cél kell hogy legyen. Ez választja el a liberalizmust az anarchizmus különböző formáitól, amelyek szerint bármilyen fontosak legyenek is az egyéni emberéletek, az állam nem felelős

azért, hogy ezek az emberéletek sikeresek legyenek. A liberalizmus ezzel szemben azt állítja, hogy minden politikai állam legfontosabb célja az, hogy sikeresebbé tegye polgárainak életét. A liberalizmus nem azért helyesli az egyéni szabadságot, mert hivatalból közömbös az iránt, hogy mit csinálnak az emberek az életükkel, hanem azért, mert hisz abban, hogy a szabadság lényeges ahhoz, hogy az emberek jól élhessenek.

Nyilvánvaló, hogy miért kell az etikai individualizmuson alapuló politikai elméleteknek tartalmazniuk a szabadság, az egyenlőség és a közösség valamilyen fogalmát, és az is, hogy miért kell legalább törekedniük arra, hogy ezek a fogalmak összeegyeztethetők legyenek, és ne álljanak feloldhatatlan ellentétben egymással. Egy ilyen politikaelméletnek először is arra a kérdésre kell válaszolnia, hogy egyformán fontos-e, hogy miként zajlik az emberek élete, vagy néhány ember élete fontosabb, mint másoké. Ha egyformán fontos – és úgy tűnik, más válasz nem lehetséges, legalábbis egy modern, világi politikai társadalomban nem –, akkor természetesen felmerül az a kérdés, hogy mi következik ebből a közösség gazdasági szerkezetére nézve. A válasz erre a kérdésre a gazdasági egyenlőség egy elmélete vagy elgondolása lesz. Másodjára természetesen felvetődik az a kérdés is, hogy ha a kormány egyformán törődik az emberek életével, milyen mértékben – és mely tekintetben kell meghagynia szabadságukat, hogy a saját életüket folytassák, ne pedig mások rájuk erőszakolt meggyőződéséi és értékei szerint éljenek. A válasz erre a kérdésre egy szabadságelmélet vagy szabadságfelfogás lesz. Harmadszor, mivel az emberek számos, egymást átfedő közösségi formában élnek, természetesen felmerül az a kérdés is, hogy az ember egyéni életének sikeressége mennyiben függ annak a közösségnek a sikerétől, amelynek a tagja. Választ erre a kérdésre egy közösségelmélet adhat. Ezek megkerülhetetlen kérdések, egy liberális politikaelmélet bármely változatának szembe kell néznie velük.

E szerint az értelmezés szerint a liberalizmus bármely felfogása az etikai individualizmus nála alapvetőbb eszméje által felvetett kérdésekre válaszolva *épti fel szabadság-, egyenlőség- és közösségfelfogalmát, és ezért – amennyiben lehetséges – úgy kell megalkotnia őket, hogy ne versengő, hanem egymással összeegyeztethető politikai célokat határozzanak meg. A hagyományos elmélet, miszerint a szabadság, az egyenlőség és a közösség egymással konfliktusban lévő eszmények, egyfajta „erényplatonizmust” tételez fel: azt, hogy e politikai eszményeket ismerjük, s az pusztán a politikai értékek világának sajnálatos következménye, hogy ezek az önmagukban kivétel nélkül kívánatos értékek törtenetesesen összeegyeztethetetlenek. Én ellenkező feltevéssel indítok: szerintem az elvont politikai eszmények általunk kiválasztott fogalmait azoknak a náluk alapvetőbb értékeknek a fényében kell kialakítanunk, amelyek igazolják ezeket az eszményeket. Ezért amennyire lehetséges, küzdenünk kell azért, hogy összeegyeztethetővé tegyük őket. A politikai eszmények elvont formája azonban természetesen féken tartja építkezésünket: képesnek kell lennünk arra, hogy a szabadságról vagy az egyenlőségről valott felfogásunkat ezekről az erényekről alkotott képnek, s ne valami egészen másnak tekintsük. Feladatunk fontossága és kívánatossága aligha garantálja sikerét. Várnunk és figyelünk kell.*

Motivációs és elosztási egyenlőség

Céлом az, hogy kifejlesszünk egy olyan liberalizmusfelfogást, mely az etikai individualizmusban gyökerezik, és egyesíti a szabadságot, az egyenlőséget és a közösséget, ki-mutatva, hogy ezen erények ésszerű fogalmi egymást épp-úgy feltételezik, mint mélyebb gyökereket. Fel fogok vázolni egy olyan liberalizmusváltozatot, amely, legalábbis eddigi formájában, azt sugallja, hogy ez a cél elérhető, vagyis hogy a liberalizmus lehet koherens és vonzó politikai elmélet.

E programnak azonban lényeges következményei vannak, s lehet, hogy ezek egy részét erősen vitatják majd. Máris közlöm, hogy mit tekintek a két leglényesebb következménynek. Az egyik az, hogy az a liberalizmus, amelyet én javasolok, erősen egyenlőségelvű. A másik pedig az, hogy ugyanakkor erősen antiszocialista is: elutasítja mind a gazdasági, mind a morális szocializmust, és azt, hogy az etikai individualizmus követelményeinek csak a szabad piacon és egyéni, nem pedig kollektív döntések során kialakított társadalmi és erkölcsi környezetben lehet eleget tenni. Talán meglepő és paradox, hogy egy politika-elmélet egyszerre lehet erősen egyenlőségelvű és erősen antiszocialista. Ám ez a benyomás maga is azt az általánosan elfogadott feltevést tükrözi, mely szerint a felvilágosodás értékeinek konfliktusban kell állniuk egymással, s ezért egy elmélet nem ajánlhat egyenlőséget és nem védhet szabadságot egyforma lelkesedéssel.

Egy politikaelmélet két szinten lehet egyenlőségelvű: motivációs és elosztási szinten. Motivációs szinten akkor egyenlőségelvű, ha azt állítja, hogy a politikai döntések meghozatalakor egyformán tekintettel kell lenni a közösség minden egyes tagjának az életére, és ha ezt a célt tartja szem előtt, amikor konkrét gazdasági és politikai intézményeket próbál megtervezni. Elosztási szinten viszont akkor egyenlőségelvű egy politikai elmélet, ha az általa megtervezett intézmények és eljárások nagyjából egyforma részesedést igyekeznek kínálni a gazdagságból, a jólétből, a jövedelemből vagy a forrásokból, valaminő módon elképzelve, hogy mi is ez az egyforma részesedés.

Egy elmélet lehet egyenlőségelvű motivációs szinten, miközben nem az elosztási szinten, és fordítva. Néhány libertárius motivációs szinten az egyenlőség híve, tehát elfogadja, hogy a politikai intézmények tervezésekor egyformán tekintettel kell lenni minden polgárra mint egyénre – de kitart amellett, hogy a polgárokat úgy lehet helyesen egyenlőként kezelni, ha nem avatkozunk be a piaci ügyletek során kialakuló elosztási rendszerbe, bármily egyenlőtlen legyen is az. Néhány kollektivistá teoretikus – köztük néhány utilitarista is – egyenlőségelvű az elosztás szintjén: abban hisz, hogy egy társadalom akkor a legboldogabb, a legsikeresebb vagy a leghatékonyabb, ha polgárai pénzügyileg nagyjából egyformán érdekeltek a sikerében. Ám ezek a teoretikusok motivációs szinten nem egyenlőségelvűek, mert az elosztási egyenlőséget olyan cél – a kollektív állami jólét vagy hatalom – eszközeként tekintik, amely maga nem egyenlőségelvű.

Mint azt e megkülönböztetés sejteti, a motivációs egalitarizmus meglehetősen elvont dolog. Azok között, akik elfogadják, hogy a kormánynak az emberek mint egyének érdekeit kell szolgálnia, és egyformán kell törődnie minden egyes polgár életével, nézeteltérés lehet az ügyben, hogy milyen konkrét gazdasági struk-

túrák és intézmények valósítják meg a legjobban ezt a célt. Néhányuk – ahogy a libertárius példa jelezte – esetleg meg van győződve arról, hogy ez a cél igen nagy gazdasági egyenlőtlenséggel is megfér. Ebből azonban nem következik az, hogy a motivációs egalitarizmus üres, vagy következmények nélküli fogalom. Aligha üres, hisz ez az elvet manapság már nemigen vonja kétségbe senki a nyugati demokráciákban, jóllehet az emberi történelem nagyobbik felében elutasították, és a világ hatalmas részein még ma is elutasítják, ideértve Kínát és a vallásos fundamentalista nemzeteket. És aligha következmények nélküli, mert ha az egyenlő törődés premisszáját magától értetődően elfogadja valaki, akkor a fenti libertárius nézet logikailag összeegyeztethető marad ugyan a motivációs egalitarizmus-sal, de felettebb valószínűtlenné válik.

Tekintsünk egy olyan helyzetet – például elosztási döntést – egy olyan családban, ahol a motivációs egalitarizmus hagyományos és őszinte. A családi döntéseket (a legtöbb ember véleménye szerint) úgy kell meghozni, hogy egyformán tekintetbe vegyük a család minden egyes tagjának sorsát. Nem gondolhatjuk, hogy teljesül ez a cél, ha úgy döntünk, hogy a család egyik tagja – mondjuk azért, mert valamiképp hátrányos helyzetű – sokkal kevesebb haszonhoz jut, mint a többi. Ha őszintén elfogadjuk a motivációs egalitarizmust, akkor ugyanígy kell viszonyulnunk a közösséget mint egészet érintő politikai döntésekhez is. El kell tehát utasítanunk azokat az elosztási rendszereket, amelyek rendszeresen arra ítélik az állampolgárok bizonyos csoportjait – azokat, akik társadalmi hátrétek, iskolázatlanságuk vagy tehetségük hiánya miatt vannak hátrányos helyzetben, vagy fizikailag fogyatékosok –, hogy kilátásaik egész életükre sanyarúak legyenek. Azok a politikai eszmények, amelyeket gyakran kapcsolnak össze a reaganizmussal az Egyesült Államokban és a thatcherizmussal Nagy-Britanniában, és amelyeknek oly sokszor hódolnak mint felszabadító és vonzó ideáloknak Kelet-Európában, logikailag ugyan nem, de tartalmilag összeegyeztethetetlenek bármilyen valódi motivációs egalitarizmussal. Ha ezen a szinten egyenlőségelvűek vagyunk, akkor az elosztási egyenlőség valamilyen formájáról sem mondhatunk le.

Ugyanakkor – mint említettem – ha motivációs egalitarianusok vagyunk, az elosztási egyenlőség bizonyos hagyományos, ám durva formáit is el kell utasítanunk. El kell vetnünk azt a lapos, nivelláló egyenlőség-felfogást is, amelyet néha eredmény-egyenlőségnek neveznek. Eszerint az embereknek egyformán gazdagoknak kell lenniük, függetlenül attól, hogy milyen életvitel mellett döntenek. Az elosztási egyenlőségnek ez a változata valójában egyenlőtlenségelvű: nem egyforma gondtal kezel az embereket, mert érzéketlen az embereknek azokra a választásaira, amelyekért felelősséget kellene vállalniuk. A kommunizmus és a szocializmus – amennyiben ezt a nivelláló egyenlőséget veszi célba – motivációs szempontból szinte már a feltevései szintjén mélyen egyenlőségellenes.

A liberális elvek részletesebb kifejtését azzal kezdem, hogy vázlatosan bemutatom az elosztási egalitarizmus egy olyan értelmezését, amely tekintetbe veszi az egyén felelősségét és választását, és véleményem szerint a liberális elvek legvonzóbb felfogását alapozza meg. Ezután ugyan-

csak vázlatosan előadom a szabadságnak és a közösségnek egy olyan meghatározását, amely szintén az etikai individualizmusból következik, és ezért összeegyeztethető az egyenlőséggel. A liberalizmus átfogó értelmezését, mely az egyenlőség, a szabadság és a közösség fogalmaiból bomlik ki, együttesen kell mérlegre tenni, azt kérdezve, hogy egyszükben mennyiben képviselik az etikai individualizmus vonzó és gyakorlatias változatát.⁴

Természetesen az is kérdéses, hogy az általam kínált átfogó értelmezés hogyan és milyen mértékben ültethető át a gyakorlatba a mai társadalmakban. A bevezetőben már hangsúlyoztam, hogy a liberalizmus elterjesztésével kapcsolatos instrumentális kérdéseket csak akkor érdemes feltennünk, amikor már világosabb képünk van arról, hogy a liberalizmus mely formáját is kívánjuk elterjeszteni. A gyakorlati kérdések mindazonáltal kétféleképpen is behatolnak az elméletbe, és bár jómagam nagyrészt figyelmen kívül fogom hagyni e kérdéseket, nagyon is tudatában vagyok fontosságuknak. Először is haszontalan volna kifejleszteni valamely részletes liberalizmusfelfogást, akár mennyire vonzó legyen is az elvben, ha világos, hogy valamilyen okból gyakorlatilag reménytelen megvalósítani, azaz lehetetlen számottevően megközelíteni céljait a gazdaság tönkretétele vagy a politikai stabilitás veszélyeztetése nélkül. Nyilván nem hiszem azt, hogy az általam kínált felfogás ilyen drámai módon kivihetetlen. Másodsor: ha egy felfogás nem is reménytelenül kivihetetlen, eszményeinek megvalósításakor támadhatnak olyan nehézségek, amelyek miatt ezeket az eszményeket nem lehet gyakorlatilag teljesen megvalósítani. Ez érvényes lesz az alább kifejtendő liberalizmus-felfogásra. Az okokra igyekszem majd rámutatni. A politikaelmélet azonban még akkor is hasznos és fontos, ha ezek az eszmények nem valósíthatók meg hiánytalanul, mert megmutatja, hogy milyen irányba kell igyekeznünk, és ébren tartja a kiadós előrehaladás lehetőségét.

Mi a gazdasági egyenlőség?

A motivációs egyenlőségből valamilyen értelemben következik az elosztási egyenlőség. De milyen értelemben? Egy általános megfontolással kell kezdenünk. Minden politika-elmélet, amely akár csak több cél egyikéként elfogadja az elosztási egyenlőséget, kifejleszt vagy előfeltételez valamilyen *mértékrendszert*, hogy mérje azt. Feltételez valamilyen mércét, melynek segítségével megállapítható, hogy egy adott társadalmi változás előmozdítja vagy hátráltatja-e az így értelmezett egyenlőséget. Történelmileg a legtöbb egyenlőségelvű elmélet rejtett előfeltevése az volt, hogy az egyenlőség igazi mértéke a *jólét* valamely formája. Eszerint egy társadalom akkor kezeli egyenlőként az embereket a gazdasági elosztás során, ha mindegyikük a boldogság, az elégedettség vagy a siker nagyjából azonos fokát éri el a maga életében. Van azonban egy másik lehetőség is. A gazdasági egyenlőséget aszerint is meghatározhatjuk, hogy milyen mértékben állnak azonos források az egyének rendelkezésére életük során ahhoz, hogy saját életüket éljék, hogy azzá váljanak, amivé akarnak. E szerint a nézet szerint egy társadalom akkor halad az egyenlőség felé, ha csökkenti az emberek számára életük során hozzáférhető források egyenlőtlenességét.

Döntenünk kell, hogy a „mi az egyenlőség?” kérdésre adott két általános válasz közül melyiket fogadjuk el: a források vagy a jólét egyenlőségét, s csak ezután töprenghe-

tünk el azon, hogy ezt a választ miként érdemes finomítani. A jólét egyenlősége azért tűnhet kívánatosabbnak, mert azt ragadja meg, ami valóban számít az embereknek: végül is az emberek alapvetően a jólétet akarják, a forrásokat pedig csak instrumentálisan, a jólét eszközeként. A források egyenlőségének viszont másfajta vonzereje van. Jobban megfelel személyes felelősségérzetünknek, mert feltételezi, hogy az emberek egyénileg döntenek el, miként használják fel a rendelkezésükre álló forrásokat, és hogyan jutnak előre az általuk értékesnek ítélt életben. Nem az állam dönt helyettük, feltéve, hogy a források kezdeti elosztása méltányos.

A jólét egyenlőségének vonzereje valójában csalóka, mert mindaddig nem tekinthetjük a jólétet az egyenlőség mértékének, amíg meg nem határozzuk egy olyan sajátos jólétfogalmat, amely alkalmas erre a célra. Amint azonban sikerül körülírni egy ilyen fogalmat, a jóléti egyenlőség kezdeti vonzereje elillan.⁵ Az etikai individualizmus a jólét helyett inkább a forrásokat választja az egyenlőség mértékül. Valódi gazdasági egyenlőségről csak akkor beszélhetünk, ha az emberek rendelkezésére álló induló források egyenlőek, és maguk dönthetik el, hogy milyen tapasztalatok, törekvések és teljesítmények fontosak a számukra, majd saját eszményeiket követve legjobb tudásuk szerint használhatják fel egyenlő forrásaikat. A források egyenlőségét azonban közelebbről meg kell határoznunk. Egyenlő-e például két ember forrásai, ha eltérnek a jövedelmek, de csak azért, mert az egyik úgy dönt, hogy keményebben dolgozik, mint a másik? Vagy mert, bár mindketten egyformán keményen dolgoznak, az egyik úgy határozott, hogy az üzleti világban helyezkedik el, a másik pedig, hogy egyetemen tanít?

A gazdasági egyenlőség elvének bírálói általában feltételezik, hogy a források egyenlősége azt jelenti: mindenkinek azonos vagyonnal kell rendelkeznie, függetlenül attól, hogy milyen sokat vagy keveset dolgozik, illetve költ. Erre az egyenlőségképre támaszkodva teszik azután nevétségessé az egyenlőség eszményét. Valójában azonban a források valódi egyenlőségéről csak akkor beszélhetünk, ha a források használdozat-költségei* egyenlők, vagyis azok az értékek, amelyekkel más emberek kezében rendelkeznének. Semiféle elosztás sem teljesen egyenlő, tehát ha elbukik a közgazdászok „irigység”-próbáján, azaz, ha a közösség egyetlen tagja is irigyli azokat a forrásokat, amelyek a közösség bármely más tagjának a rendelkezésére állnak, beleértve a szóbanforgó forrásokat teremtő foglalkoztatást és fogyasztást is. Akkor irigylem egy másik ember forrásait, ha azokat és az őket létrehozó életet választanám a magamé helyett.

Az irigység itt nem pszichológiai, hanem gazdasági jelenség. Valaki akkor irigyli másnak a forrásait, ha a magáéival szemben előnyben részesítené azokat, vállalva azokat a döntéseket is, amelyek ezeket a forrásokat eredményezték. Ezt az irigységpróbát természetesen akkor is sikerrel lehet venni, ha nem egyenlő az a gazdagság vagy jólét, amelyet az emberek rendelkezésükre álló források révén elérnek. Ha céljaid, törekvéseid, terveid könnyebben elérhetőek, mint az enyémekek, vagy ha a te személyiséged valamilyen más, de a kérdés szempontjából fontos szem-

*A használdozat-költség (opportunity cost) a szűkös javak közötti választás esetén a legjobb alternatív megoldás értéke azok közül, amelyekről lemondunk. (A szerk.)

pontból eltér az enyémtől, akkor lehet, hogy ugyanazokból a forrásokból jóval nagyobb jólétre teszszert, mint én. A források egyenlősége szerfölött különbözik a jólét egyenlőségétől.

Bizonyos feltételek mellett sikeres lesz az irigységpróba, és létrejön a tökéletes elosztási egyenlőség. Ez elméletileg az összes forrás olyan walrasi árverésén történne, ahol az emberek egyenlő licitforrásokkal lépnek az aukcióba, például mindenki azonos mennyiségű zsetonnal rendelkezik, s ezeket mindenki az árverésen akarná felhasználni. Ha addig ismételnék a licitálást, amíg már senki sem akar új aukciót, akkor sikerrel állnak ki az irigység-próbát. Senki sem részesítené előnyben senki másnak az árverésen szerzett forráscsomagját. Ha ugyanis így lenne, akkor azt szerezte volna meg a sajátja helyett. Ez az ideális helyzet természetesen nem áll elő a valós világban, egyebek mellett az alábbi lényeges ok miatt.

Az emberek rendelkezésére álló források kétfélék lehetnek: személyesek és személytelenek. A személyes források olyan szellemi és testi tulajdonságok – egészség, erő és tehetség –, amelyek hatással vannak arra, hogy mennyire vagyunk sikeresek terveink megvalósításában. A személytelen források közé tartoznak a környezet birtokolható és elidegeníthető részei: föld, nyersanyagok, házak, tévékészülékek, számítógépek, valamint az ilyesfajta forrásokkal kapcsolatos különféle törvényes jogok, illetve részesedések. Azon az árverésen, amelyet az előbb vázoltam, személytelen források cserélnek gazdát, és mivel a személyes források az aukció lezárása után is egyenlőtlenek maradnak, az irigység-próba nem lesz sikeres. Forrásaidd tejségét, amelybe beletartozik tehetséged és egészséged is, még akkor is irigyelhetem, ha anyagi, személytelen forrásaim azonosak a tiédde. Amint befejeződik az árverés, és mindketten elkezdünk termelni, illetve kereskedni induló forrásainkkal, tehetség- és egészségbeli előnyeid hamarosan megszüntetik a személytelen források terén mutatkozó kezdeti egyenlőségünket. Nem járunk egyforma szerencsével sem. Lehet, hogy neked jól fog menni, nekem meg rosszul, mert engem üldöz majd a balszerencse.

A források egyenlősége tehát kiegyenlítő mechanizmusokat tesz szükségessé, hogy orvosolni lehessen a személyes források és a vakszerencse egyenlőtlenégeit – már amennyire ez lehetséges. Teljes kárpótlást nem kaphatunk ezekért az egyenlőtlenekéért, és valójában még a kezdeti egyenlőséggel csábító kiegyenlítő rendszereket is nehéz megvédeni. Tegyük fel, hogy mondjuk évente egyszer a gazdagoktól a szegényekhez tereljük át a vagyont mindaddig, amíg végre sikeres lesz az irigységpróba, és mindenkinek azonos vagyona lesz a használdozatok szempontjából. Ez a politika nyilvánvalóan befolyásolná, hogy mit termelnek a társadalomban, illetve milyen áron, és hatna mindenkinek a helyzetére. Sokan, köztük a legalul lévők egy része is kevésbé előnyösnek találnák a helyzetüket, mint az átcsoportosítás előtt. Ezért minden kiegyenlítő programot igazolnunk kell valamilyen érveléssel, amely azoknak szól, akik veszítenek a programon. Ennek az érvelésnek meg kell magyaráznia, hogy a változások miért mozdítják elő mégis az egyenlőséget. Ez olyan probléma, amellyel minden demokratikus politikus szembesül, ha fokozni kívánja az egyenlőséget. Érveket kell találnia arra, miért kívánja meg a méltányosság elve egy adott

pontig – de nem tovább – a gazdagság újraelosztásának bizonyos formáit.

Van egy érv, amelyik megfelel erre a célra. Vannak ugyanis olyan – az egészségügyi ellátásban használatoshoz hasonló adózási vagy újraelosztási rendszeren alapuló – kiegyenlítő módszerek, amelyek olyan biztosítási piacot modelleznek, amely a valódit utánozza, kezdeti egyenlőséget feltételezve. Vajon mennyi biztosítást vásárolna egy átlagos személy, és milyen áron a balesetek, a rokkantság, a munkanélküliség vagy az alacsony jövedelem kivédésére, ha mindenkinek ugyanannyi pénze volna, és azonos feltételek mellett vásárolhatna biztosítást, olyan áron, amelyek a tényleges kockázatokat tükrözik egy normális kereskedelmi biztosítási piacon? Az effajta kérdésekre kapott válaszokat felhasználhatjuk egy olyan adórendszer megtervezésénél, amelyben a befizetett adók egyenlők azokkal a biztosítási díjakkal, amelyeket ezen az elképzelt biztosítási piacon fizetnének, és így az újraelosztás mértéke egyenlő lenne mindazzal, amire a biztosítás kiterjed.⁶ Egy ilyen újraelosztó adóprogram persze nem oldaná meg a teljes kompenzációt – az irigység-próba nem lenne sikeres –, de egyértelműen csökkentené a források egyenlőtlenességét. Egy ilyen adórendszert nem kifogásolhat senki, aki elfogadja mind az etikai individualizmust, mind pedig a motívációs egalitarianizmust.

Egy újraelosztó program az adójövedelmeket egyrészt pénz formájában juttathatja el a biztosítás javadalmazottjaihoz, másrészt olyan lehetőségeket és forrásokat biztosítana számukra, amelyek a rendelkezésükre álltak volna, ha kezdetben nagyobb lett volna az egyenlőség. A választás részben a gyakorlati lehetőségektől függ. A források egyenlősége szempontjából kívánatosabb, amennyiben erre mód nyílik, a lehetőségek, különösen a munkaalkalmak juttatása, mint a pénzösszegeké.⁷ Munkalehetőséget kínálni talán épp olyan költséges, mint pénzt átutalni, de jobban biztosítja, hogy az emberek csak olyan jövedelemhez jussanak, amelynek a megtermeléséért készek dolgozni is. És ez az, amit a használdozatok szerint elképzelt forrásegyenlőség garantálni kíván.

Ellentétben áll-e az egyenlőség a szabadsággal?

Az etikai individualizmus liberális, egyszersmind egalitáriánus tan, mert alapelve az, hogy az embereknek akkora szabadsággal kell rendelkezniük, amekkorára szükségük van ahhoz, hogy kialakítsák és megvalósítsák saját személyes elgondolásait arról, hogy mi a legjobb élet számukra. Mégis, a divatos nézet szerint a szabadság és az egyenlőség ellentétben áll egymással: bizonyos jogokat korlátozni kell, ha egy társadalom valódi gazdasági egyenlőségre törekszik. Például a kereskedelem és a szerződés-kötés szabadságát, vagy azt, hogy valaki magániskolába küldhesse a gyerekeit, vagy legjobb belátása szerint választhasson orvost. Vajon harcban állnak-e az általam tárgyalt etikai individualizmus egyenlősítő vonásai annak liberális jellegével?

Nem állnak harcban. Ha elfogadjuk a forrásegyenlőséget az elosztási egyenlőség legjobb fogalmaként, akkor az egyenlőség és a szabadság társak lesznek, nem ellenfelek, mert ennek az egyenlőségfogalomnak lényegesen része a szabadság. Különösen az erkölcsileg alapvető jogok – a szólás, a vallás és a meggyőződés szabadsága, a fontos személyes dolgokban történő választás szabadsága, illetve annak szabad megválasztása, hogy dolgozzon-e valaki, és ha igen,

mit – fontosak az egyenlőség szempontjából. Bármely meg-
rövidítésük egyértelműen a közösség egyenlőség-ellenességét
jelzi. Ez még abból a rövid vázlatból is kitűnik, amelyet
a források egyenlőségéről előadtam. Az így felfogott egyen-
lőség az elosztás egyenlőségét nem valamilyen közvetlenül
mérhető eredménytől, mondjuk a szükséglet-kielégítéstől
teszi függővé, hanem egy olyan összehangolt döntési folya-
mattól, amelyben az emberek képesek felismerni, hogy mi
saját terveik valódi használdozata más emberek számára,
és úgy alakítják ki illetve át ezeket a terveket, hogy csak
annyit használjanak fel az elvben mindannyiuk számára
rendelkezésre álló forrásokból, mint amennyi méltányosan
megilleti őket.

Az tehát, hogy egy adott társadalom mennyire közelíti
meg a forrás egyenlőséget, attól függ, hogy megfelelő tár-
gyalási és döntési folyamatokat kínál-e cél eléréséhez.
Ahhoz, hogy egy ilyen folyamat megfelelő legyen, igen
nagyfokú szabadságra van szükség, mert az, hogy mibe ke-
rülnek másoknak egy bizonyos személyi forrásai és lehetősé-
gei, csak akkor állapíthatók meg, ha az emberek törekvései
és meggyőződései eredetiek, s választásai és döntései
összhangban állnak ezekkel a törekvésekkel és meggyőző-
désekkel. Egyik sem lehetséges elegendő szabadság nélkül.
Eszert tehát a szabadság nem amiatt a kétes és törekeny
feltevés miatt szükséges az egyenlőséghez, hogy az emberek
valójában minden más forrásnál többre értékelik az alap-
vető jogokat, hanem azért, mert a szabadság, akár többre
értékelik az emberek minden másnál, akár nem, nélkülöz-
hetetlen minden olyan folyamathoz, amelyben meghatá-
rozzák és megőrzik az egyenlőséget. Ettől még a szabadság
nem válik inkább az elosztási egyenlőség eszközévé, mint
az elosztási egyenlőség a szabadság eszközévé: a két eszme
összeolvad abban a teljesebb magyarázatban, mely megmu-
tatja, hogy mikor hat mindenkire egyformán a források
elosztását és felhasználását irányító törvény.

A forrás egyenlőség fényében másképp látjuk az olyan
politikai vitákat is, mint amelyek például a magánoktatásról
vagy a magánegészségügyről szólnak. Ezekről általá-
ban úgy szokás vélekedni, hogy szigorú választást követel-
nek a szabadság és az egyenlőség között. A választási sza-
badság korlátozása az oktatásban és az egészségügyben
akadályozza, hogy az emberek kifejezzék prioritásaikat,
ezért inkább rontja, mint előmozdítja az egyenlőséget.
Azoknak az alapjogoknak a sérelme, amelyek megvédésé-
vel a liberálisok a legtöbbet törődnek – az erkölcsileg leg-
fontosabb jogokra, például a szólásszabadságra és az erköl-
csi függetlenségre gondolok –, még nyilvánvalóbban káro-
sítja az egyenlőséget. A forrás egyenlőség alapjaiban el-
lentétes az államszocializmussal, vagy más olyan gazdasági
rendszerrel, amelyben nem egyénileg, hanem kollektíven
döntenek arról, hogy mit dolgozzanak és hogyan éljenek
az emberek.

A szabadság és az egyenlőség összeegyeztethetőségéről
szóló érvem két további eleméről kell még beszélnem. Az
első magától értetődő: az érv feltételezi, hogy az adózás –
sokak állításával ellentétben – önmagában nem korlátozza
a szabadságot. Egy méltányos adórendszer olyan eszköz,
amellyel megállapítható, hogy egy ember fizikai jövedel-
mének mekkora részéről mondható el, hogy erkölcsileg is
az övé, és amely olyan helyzetbe hozza az embereket, hogy
nem tudnak többé olyan pénzt elkölteni, amelyik erköl-
csileg nem őket illeti. Egy ilyen eszköz nem csökkenteni a
szabadságot, annak bármilyen vonzó felfogását nézzük is.
Másodszor: érvem épp ilyen magától értetődően nem ál-

lítja, hogy az egyenlőség vagy a szabadság eszméje tiltaná
az emberek cselekvési szabadságának mindenféle korláto-
zását. Ellenkezőleg, az egyenlőség világosan szükségessé
teszi a teljes szabadság bizonyos fokú törvényes korlátozá-
sát, ami a tulajdon és a személyek biztonságának megóvá-
sához szükséges, mert a források nem hangolhatók össze
elég finoman a tervekkel, ha az emberek nem számíthat-
nak arra, hogy ellenőrzésük alatt tudják tartani megszer-
zett forrásaikat.

U

gyanakkor a szabadságnak
a biztonság megóvásához nem szükséges korlátozásai külön
igazolást kívánnak. A forrás egyenlőség lényege, hogy a vá-
lasztási szabadságot általános előfeltételnek tekinti. Ennek
van egy fontos közvetlen következménye. Megerősíti
ugyanis a John Stuart Millt követő liberális hagyomány-
nak azt a tételét, mely szerint a törvényi tiltások nem iga-
zolhatók pusztán azon az alapon, hogy a tiltandó magatar-
tás sértő valamilyen uralkodó vallás vagy erkölcsi ortodo-
xia szempontjából. Kifogásolható persze, hogy az egyenlő-
ség ellentétes a milli elvvel, mert bizonyos ízlések vagy vé-
lemények – például a pornográfia vagy a rasszizmus – terje-
dése megnehezíti egyes emberek – a nők vagy a faji kiseb-
biségek – számára, hogy sikeresek legyenek az életben. Ezért
az egyenlőség inkább az ilyen vélemények megcenzúrázása,
mint eltűrése mellett szól. Bizonyos magatartások és ízlé-
sek természetesen sértők és megvetendők. A forrás egyen-
lőség azonban nem kínál érvet a cenzúra vagy az effajta vé-
lemények kriminalizálása mellett, ellenkezőleg, erős érvet
kínál ellene.

Az egyenlőség célja az, hogy az emberek számára a ter-
veik, elgondolásaik vagy kívánt életmódjuk megvalósításá-
hoz rendelkezésre álló személytelen forrásokat és lehetősé-
geket a piac határozza meg egy méltányos kezdőpontról ki-
indulva, ne pedig az egyes emberek által a piacra hozott
sajátos ízlések vagy ítéletek elfogadhatóságára vonatkozó
kollektív döntés. Az egyenlőség liberális értelmezése kiter-
jed arra is, hogy mit kíván az igazi egyenlőség a társadalmi
és az erkölcsi környezettől. Eszerint a környezetet az ízlé-
sek és vélemények szabad kifejezésének kell formálnia,
függetlenül attól, hogy mennyire visszatartó vagy kifogá-
solható ezek némelyike akár a többség, akár néhány kisebb
csoport számára.⁸

A közösség igényei

Mivel az etikai individualizmus feltételezi, hogy az egyes
ember élete mélyen és eredendően fontos, és mivel az
egyes ember sorsa sokféleképpen függ azoknak a közössé-
geknek a sikerétől vagy kudarcától, amelyekben ezt az éle-
tet éli, az etikai individualizmusnak óhatatlanul szembe
kell néznie azzal a kérdéssel, hogy vajon a közösségek sike-
réért fel kell-e áldozni, és ha igen milyen mértékben, a sza-
badságot vagy az egyenlőséget. Gyakran bírálják a libera-
lizmust, hogy nem fordít elég figyelmet a közösség igényei-
re. Ezt a vádat konzervatívok és radikálisok is hangoztat-
ják, mondván, hogy a liberális tolerancia érzéketlen a kol-
lektív közösségi értékek iránt. A konzervatívok és a radi-
kálisok véleménye azonban természetesen eltér a tekintet-
ben, hogy melyek azok a kollektív értékek, amelyeket meg
kell óvni. A konzervatívok a hagyományos erkölcsi érté-
kekre hivatkoznak, a radikálisok viszont nagyon is más,

nem konvencionális értékeket hangsúlyoznak, amelyeket szerintük az előbbieket helyett kellene elsajátítaniuk a közösségeknek. A két csoport időnként mégis egyetért bizonyos megoldásokban, ilyen például a pronográfia cenzúrázása. A liberális tolerancia e két póluson elhelyezkedő bírálói azonban többnyire nem tudnak megegyezni abban, hogy milyen konkrét intézkedésekre lenne szükség igen eltérő közösségképeket alátámasztandó.

Az a feltételezés, hogy a liberálisok közömbösebbek lennének a közösségi kötelekkel szemben, súlyos tévedés. A liberálisok nem abban nem értenek egyet a konzervatívokkal és a radikálisokkal, hogy a közösség fontos, vagy hogy az embereknek nagyobb társadalmi egységekhez kell kapcsolni a sorsukat, hanem abban, hogy melyek a *politikai* közösségek sajátos jellemzői, és abban, hogy milyen módokon azonosulnak és kell azonosulniuk az embereknek ezekkel a közösségekkel. A politikai közösség liberális felfogásának lényege a következő elgondolásokon alapul. Az emberek nagyon sokféle – etnikai, biológiai, vallási, szakmai, földrajzi és társadalmi – közösség tagjai. Az öntudatos emberek tudják, hogy etikailag *be vannak építve* ezekbe a közösségekbe; vagyis megértik, hogy ezek sikere vagy kudarca fontos része saját egyéni életük sikerének vagy kudarcának.

A politikai közösségek esetében a beépülés helyes formája a politikai integráció. Az emberek akkor törődnek megfelelően politikai közösségük értékeivel, ha e közösség politikai értékeivel törődnek, azzal, hogy vajon a közösség elérte-e az etikai individualizmus jogos politikai céljait. Eszerint az emberek azért társulnak politikai közösségbe, mert úgy érzik, hogy mindannyiuknak kölcsönösen fontos, hogy a többieket igazságosan kezeljék. A szabadság és az egyenlőség tisztelete tehát – ezeknek az erényeknek a legjobb fogalma alapján – benne foglaltatik a közösség iránti tiszteletben, és ezek az értékek ismét csak inkább kiegészítik egymást, mintsem hogy szemben állnának egymással.

A politikai közösség effajta liberális felfogásának és a vele versengő konzervatív, illetve radikális felfogásnak ezért nyilvánvaló az ellentéte. A liberalizmussal versengő felfogások a politikai közösséget úgy értelmezik, mintha az a jó vagy az erényes életre vonatkozó kollektív választások eredménye volna. Feltételezik, hogy az emberek saját sorsukat másokéval csak az erényes élet tartalmára vonatkozó döntéseken keresztül kapcsolhatják össze, és hogy ezért a liberális tolerancia és egyenlőség, amely elutasítja a kollektív választásokat ezekben a kérdésekben, ellenséges a politikai közösséggel szemben. A liberalizmus azonban egy másként felfogott politikai közösséggel szemben nem ellenséges, pont fordítva: lelkes híve annak, csak hogy ez a közösség nem erényeken, hanem elveken alapul. Ebből a szempontból a liberalizmus platóni.⁹ Platón, jóllehet egyéb szempontokból távol állt attól, hogy liberális legyen, azt állította, hogy a politikai igazságosság és az egyéni siker között sajátos kapcsolat van. Jó életre szerinte csak egy igazságos társadalomban van lehetőség. A liberalizmusnak ugyanez a véleménye a közösségbe való beépülés helyes formájáról.

A demokrácia két felfogása

Az írás hátralévő részében a közösség liberális felfogásának egy sajátos vonatkozásáról szólok, amely véleményem szerint rendkívül fontos a liberalizmus terjedése – kiváltképp kelet-európai elterjedése – szempontjából. A demokrácia

közösséget tételez fel, mert a demokrácia, mint a kormányzás szinte minden más formája, kollektív cselekvéssel jár. Azt mondjuk, hogy egy demokráciában a nép kormányoz. Ezen azt értjük, hogy az emberek közösen cselekednek olyan dolgokat – választanak vezetőket például –, amelyeket egyének egyedül nem tesznek, vagy nem tehetnek.

A kollektív cselekvésnek azonban két formája van – a statisztikai és a közösségi –, ezért kétféle felfogása lehet a demokráciának is. A közös cselekvés akkor statisztikai, ha az, amit a csoport tesz, csupán annak egyszerű vagy bonyolult függvénye, amit a csoport egyes tagjai egyenként, vagyis annak érzése nélkül tesznek, hogy mint csoport csinálnak valamit. Mondhatjuk például, hogy egy ország népe – teszem azt Olaszországot – keményebb és beavatkozóbb gazdaságpolitikát akar. Egyfajta kollektív cselekvést jellemezünk így: egyetlen olasz sem cselekedhet úgy, hogy attól igazzá váljék, hogy az olasz nép bármire is gondol. Az olasz népre való hivatkozás beszédfordulat, és csakis az: nem gondoljuk, hogy valóban létezik egy emberfeletti képregeny-figura, amelynek az a neve, hogy Olasz Népe, és amelynek megvan a saját véleménye. Megjegyzésünk pusztán valamilyen elnagyolt statisztikai kijelentés arról, amit (mondjuk) a legtöbb olasz gondol, vagy a tárgyról véleményt alkotó olaszok többsége gondol, vagy valami ilyesmi.

Esetleg mondhatjuk azt is, hogy tegnap a valutapiac felhajtotta a líra árát. Ismét kollektív cselekvést írunk le: csak bankárok és kereskedők nagy csoportja képes lényegesen befolyásolni a valutapiacot. Itt azonban megint nem szándékunk rámutatni semmiféle tényleges létezőre azzal, hogy egy kollektív létezőre – a valutapiacra – utalunk. Anélkül, hogy bármit változtatnánk annak jelentésén, amit mondtunk, tehetünk volna egy nyíltan statisztikai állítást is, nevezetesen, hogy az igen nagy számú egyedi valutaügylet együttes hatása a felelős azért, hogy a legutolsó ügyletben magasabb volt a líra ára.

A kollektív cselekvés ezzel szemben akkor közösségi, ha nem írható le az egyéni cselekvések függvényeként, mert abban a mélyebb értelemben közösségi, hogy megkívánja az egyénektől annak feltételezését, hogy a csoport mint elkülönült egység vagy jelenség létezik. A kollektív bűn ismert példája jól szemlélteti ezt. A németek nem azért érzik felelősnek magukat, amit más németek tettek, hanem azért, amit Németország tett; felelősségérzetük feltételezi, hogy valamilyen módon ők maguk kapcsolódtak össze a náci terrorral, hogy ahhoz a nemzethez tartoznak, amelyik ezeket a bűnöket elkövette. Egy szimfóniát eljátszhat egy zenekar, egyetlen muzikus viszont nem. Ez nem a statisztikai értelemben vett kollektív cselekvés esete, mert egy zenekari előadáshoz nemcsak az kell, hogy a muzikusok mindegyike eljátsssa valamely meghatározott részt és a partitúrának, hanem az is, hogy a muzikusok mint zenekar játsszanak, mindegyik a csoport teljesítményéhez szándékozzon hozzájárulni, s ne elszigetelt szólamok formájában játsszák, amit játszanak.

A statisztikai és a közösségi cselekvés megkülönböztetése lehetővé teszi, hogy kétféleképpen értelmezzük azt a közhelyet, miszerint a demokrácia kollektív cselekvést feltételez, és kétféleképpen értjük Lincolnnak azt az ígértétét, hogy a demokrácia a nép kormányzása a nép által és a népért. Az első értelmezés a statisztikai: egy demokráciában a politikai döntések az egyes állampolgárok szavazatainak,

döntéseinek vagy vágyainak valamilyen függvényében születnek. Ebben az értelemben a demokrácia azért tér el a többi kormányformától, mert az itt szereplő függvény többségelvű, vagy legalábbis pluralizmuselvű, míg a többi kormányforma másfajta statisztikai függvényekkel operál. A második értelmezés a közösségi: egy demokráciában a politikai döntéseket egy elkülönült létező – a nép mint olyan – hozza, nem pedig egyének ilyen vagy olyan halmazai. E megfogalmazás Rousseau általános akaratára óhajt emlékeztetni, melyet én hajlamos vagyok úgy érteni, hogy az inkább közösségi, mint statisztikai demokrácia irányába mutat.

A két demokráciafelfogás megkülönböztetésének óriási jelentősége van a gyakorlatban, amikor arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy egy olyan többségi döntés, amely speciális hátrányokkal jár néhány kisebbségi csoportra nézve, mely esetekben igazolható jogos, mert demokratikus döntésként. A statisztikai értelmezés szerint minden olyan politika döntés igényt tarthat erre az igazolásra, amelyek a politikai közösség tagjai többségének valódi akaratát képviseli, mégha a döntés ellen felhozható is, hogy az igazságtalan vagy ostoba. A demokrácia közösségi felfogása azonban többet kíván. Egy többségi szavazás csak akkor kínál demokratikus igazolást, ha a közösség valódi politikai közösségnek számít a szó erősebb értelmében. Rendelkeznie kell azzal az erkölcsi egységgel, amely ahhoz szükséges, hogy független morális szereplőnek legyen tekinthető, és ezzel az egységgel csak akkor rendelkezik, ha minden polgárával egyformán törődik, garantálva számukra azt a szabadságot és egyenlőséget, melyet ez a szerep megkíván. Az olyan döntések, amelyek megfosztanak valamely kisebbséget attól, hogy egyenlőként vegyen részt a közösség mint egész elhatározásában, vagy megtagadják valamilyen kisebbségtől a közösség anyagi sikeréből való egyenlő részesedési jogát, vagy sértik valamely csoport morális függetlenségét, nem igazolhatók demokratikus döntéseként, akármekkora többségnek kedveznek is, mert az ilyen döntések aláássák ennek az igazolásnak a leglényegesebb előfeltevését.

A valódi közösség három követelményre utaltam épp: a részvételre, az érdekeltségre és a függetlenségre. A részvétel követelménye magyarázza, hogy miért kapcsoljuk össze a közösségi demokráciát az általános vagy majdnem általános választójoggal, az egy személy–egy szavazat alapú választási rendszerekkel, valamint az olyan képviselői megoldásokkal, amelyek elvileg mindenki számára elérhetővé teszik a politikai hivatalokat. Mivel azok a választási rendszerek, amelyek nem az egyenlő választójogon alapulnak, általában azt a nézetet testesítették meg, hogy a gazdagok méltóbbak a kormányzásra, mint a szegények, vagy hogy bizonyos fajoknak nincsenek olyan jogaik vagy képességeik, mint másoknak, vagy hogy az egyik emberi rassz alárendeltje és az is kell legyen a másiknak, ezért napjainkban minden eltérés az egy személy–egy szavazat sémától azzal gyanúsítandó, hogy valami hasonló, a részvételi elvet ugyanígy sértő jelentés kapcsolódik hozzá. Ez azonban nem mindig van így. A történelem néha megőrzi az egy személy–egy szavazat elvétől eltérő intézményeket. A történelem ad például elfogadható magyarázatot az Egyesült Államok Szenátusának összetételére.

A részvétel követelménye indokolja azt is, hogy miért részei a politikai szabadságjog-

ok, például a szólásszabadság és a tiltakozás szabadsága a demokrácia eszméjének. Ha minden polgárnak olyan szerepet kell kapnia a politikában, amely valódi esélyt ad arra, hogy döntése számítson, akkor, különösen egy nagy politikai közösségben, éppúgy meg kell engedni, hogy hallathassa a hangját, mint azt, hogy szavazzon. Egy olyan szavazati rendszer, amelyik a polgárok többségének részvételét arra korlátozza, hogy leadják „igen” vagy „nem” szavazatukat a vita befejezése után, se nem bátorítaná, se nem védené a demokratikus magatartást. A szelektív, tartalmi alapú cenzúra pedig a részvételi elv másik felét sértené, amely azt mondja ki, hogy az emberek politikai hatalmát nem veszélyeztethetik olyan szabályozások, amelyek sértik az egyenlő tisztelet elvét.

Az a párhuzamos követelmény, hogy minden polgárnak érdekeltnek kell lennie a valódi demokrácia sikerében, a közös cselekvés lényegének megértését tükrözi. Egy felelős közösség tagjának lenni kölcsönösséget tételez fel: egy személy csak akkor tagja egy sikert és kudarcot megosztó közösségi egységnek, ha a többiek is tagként kezelik. Ez annak elfogadását jelenti, hogy a kollektív cselekvés hatása az ő életére és érdekeire épp olyan fontos a cselekvés teljes sikere szempontjából, mint bármely más tag életére és érdekeire tett hatása. Bár azok a németek, akik aktívan ellen álltak Hitlernek, éreznek bizonyos kollektív felelősséget bünteteteiért, képtelen, sőt egyenesen perverz dolog volna, ha a német zsidók éreznék ilyesmit. A demokrácia közösségi felfogása tehát megmagyarázza sokunk megértését: egy olyan társadalom, amelyben a többség nem méltányosan osztja el a forrásokat, épp annyira antidemokratikus, mint amennyire igazságtalan. A közösségi felfogás egyesíti az eljárás és az érdemi igazságosságot, amikor azt állítja, hogy a demokrácia a nép által történő és a népert való kormányzást jelent; e felfogásban az igazságosság e két ágának megkülönböztetése felszűnő csupán. Az, hogy a közösség miként kezeli tagjait, attól függ, hogy úgy döntött-e, hogy tagjainak tekinti-e őket, és hogy ennek következtében a politikai döntéseket egy őket magába foglaló kollektív erkölcsi szereplő hozza-e.

Az említett harmadik követelmény, hogy tudniillik egy közösségi demokráciának tiszteletben kell tartania tagjainak morális függetlenségét, egy másik szemszögből világítja meg, hogy miért ragaszkodnak a liberálisok a toleranciához. Egy valódi demokratikus közösség polgárait arra kell bátorítani, hogy saját maguk, ne pedig a közösség felelősségére hozzanak morális és etikai döntéseket, különben nem demokráciát, hanem monolitikus zsarnokságot formálnak. A függetlenség elve szerint tehát egy demokratikus kormány nem írhatja elő, hogy polgárai mit gondoljanak politikai, erkölcsi vagy etikai kérdésekről, ellenkezőleg, olyan körülményeket kell teremtenie, amelyek minden polgárt arra ösztönöznek, hogy elgondolkodva más véleményeken, végső soron mégis egyéni meggyőződésére támaszkodva alakítsa ki álláspontját ezekről a dolgokról.

Tagadhatatlan, hogy az emberek személyiségét befolyásolja – bizonyos elvont szinten korlátozza is –, hogy kultúrájuk milyen gyakorlati megoldásokat, példákat vagy szókészleteket bocsát rendelkezésükre. Természetesen mindannyiunkat érdekelhet személyesen, sőt talán kell is hogy érdekeljen, hogy milyen életet élnek polgártársaink, ahogy az is, hogy igazságosan

bánnak-e velük. És természetesen gondolkodhatunk az erkölcsiségről vagy a jó életéről inkább együtt, társalognak, mint elvonulva, szerzetesi magányban. A függetlenség elve egyiknek sem mond ellent, egyiket sem tiltja. Azt sem tiltja meg a közösségnek, hogy meggyőzéssel próbálja véleménye megváltoztatására bírni az egyes polgárt, vagyis olyan eszközökkel, amelyek inkább javítják, mintsem hogy rontanak értelmi képességét.

Ez az elv ugyanakkor kimondja, hogy bomlasztja a demokráciát, ha a közösség erőszakos, rejtett vagy közvetett eszközöket alkalmaz annak érdekében, hogy befolyásolja polgárainak meggyőződését. Az egyéni meggyőződés kollektív előírására irányuló törekvés minden formája alácsúszhatja a közösségi demokráciát, kétféleképpen is. Ha a kollektív törekvés általános jellegű, s átfogja az egyéni hiedelmek és vélemények teljes körét – mint egy teokratikus zsarnokságban –, akkor már pusztán létezése is tagadja a közösségi integrációt: monolitikus közösséget céloz meg, nem pedig közösségi demokráciát. Ha a kollektív törekvés válogat és megkülönböztet – ha csak bizonyos rossznak vagy lealacsonyítónak ítélt hiedelmeket kíván kiküszöbölni –, akkor azoknak a polgároknak az integrációját (beépülését) szünteti meg, akik a reform tárgyai, mert kizárja őket a közösségből. Az ítéletalkotás függetlensége tehát strukturális feltétele annak, hogy valaki egy integrált közösség tagja legyen. Ahogy képtelenség volna, hogy egy német zsidó elfogadja a kollektív felelősséget a náci rémtettekért, ugyanúgy képtelenség lenne, ha azt hinném, hogy integrált kollektív felelősségem lehet egy olyan csoportban, amely tagadja, hogy képes lennék az önálló ítéletalkotásra.

Mindez talán közhelyként hat. De vannak következményei, amelyek távolról sem elhanyagolhatóak. Először is alátámasztja azt, amit a részvétel elvével kapcsolatban mondtam, tudniillik hogy a politikai szabadságjogok a demokráciában önmagukban is fontos dolgok. A szólásszabadság, az egyesülési szabadság és a vallásszabadság alkotmányos garanciáinak lényegi szerepét hangsúlyozza, amelyek mind szükségesek ahhoz, hogy az egyének vállalhassák a felelősséget saját személyiségükért és meggyőződésükért, és hogy erre bátorítsák is őket. A demokrácia feltételei közé sorolja a népszerűtlen nemi és magánéletről megnyilvánulások tolerálásának bizonyos formáit. Óvatossá kell lennem, nehogy azt sugalljam, hogy ez az elv – vagy egyáltalán bármilyen politikai elv – elegendő minden olyan probléma megoldására, amelyet az erkölcs kikényszerítésének kérdése vet fel. Sokféle érvet hoztak már fel az emberek választási szabadságának antiliberális korlátozása mellett a magánéletről és az etika terén, és a liberális ellenérveket hozzájuk kell szabni. Amit eddig állítottam, ismétlem, korlátozott érvényű, de lényeges: a li-

berális tolerancia, bármilyen érvet lehet is ellene vagy mellette felhozni, lényeges feltétele a demokrácia közösségi felfogásának.

Ez az érve toleranciát egyes cselekvési formákra éppen úgy kiterjeszti, mint bizonyos hiedelemformákra. Ha valakinek etikai elkötelezettségei vannak, akkor azok – a vallási hiedelmekhez hasonlóan – azzal járnak, hogy nekik megfelelően kell élni: egy közösség éppen annyira megsérti a függetlenség elvét azzal, ha egy egyén életvitele szempontjából lényegtelenül teszi annak saját személyes meggyőződéseit, mint ha megtiltja neki, hogy ilyen meggyőződéseit legyenek. Ezért mondják azok az emberek, akik kifogásolják a moralizáló törvényhozást, hogy maguk akarnak dönteni, s nem kívánják, hogy a közösség döntsön helyettük, még akkor sem, ha a törvénykezés meghagyja azt a szabadságukat, hogy azt gondoljanak, amit akarnak, mindaddig, amíg azt teszik, amit a törvény mond. Ezek az észrevételek segíthetnek azt is megérteni, hogy miért használják az alkotmányjogászok a magánszféra fogalmát, amikor azt magyarázzák, hogy miért rossz a moralizálás. A személyes elkötelezettségből fakadó döntések szerintük nem abban az értelemben magánjellegűek, hogy egyedül és felügyelet nélkül hozzák őket, hanem abban az értelemben, hogy nem nyilvánosak, vagyis hogy ezeken a területeken a döntések túlságosan szorosán összefonódnak az meggyőződésekkel ahhoz, hogy megengedhető volna kollektív döntésnek kitenni őket.

Végezetül, a demokrácia közösségi felfogásának – szemben a statisztikával – van egy további fontos következménye. Ez a felfogás hitelesebbé teszi azt a gondolatot, amely az amerikai alkotmányban született meg, de az elmúlt évtizedekben egyre népszerűbbé vált Európában is: nevezetesen, hogy a valódi demokrácia megköveteli, hogy a kisebbségeket a többségi akarattal szemben frott alkotmányos garanciák védjék, amelyeket valamilyen olyan intézmény ítélt meg és kényszerít ki – például a Legfelső Bíróság vagy az Alkotmánybíróság –, amely maga védett a többségi akarattal szemben. Természetesen kérdéses, hogy az Egyesült Államok alkotmányának, az Emberi Jogok Európai Chartájának vagy bármely más nemzeti vagy nemzetközi intézménynek a speciális rendelkezései valóban tökéletesítik-e a demokráciát, vagy inkább ellentmondanak a valódi demokráciának. Ez nagy horderejű, de részletkérdés, esetenként kell elemezni, és így vagy úgy érvelni mellette. Az az általános megállapítás viszont, hogy a demokrácia tökéletesíthető a többségi akarat korlátozásával, és hogy legalábbis bizonyos korlátozások, amelyek a szabadságot és az egyenlő törődést védik, elkerülhetetlenek a cél elérése érdekében, lényegi jellemzője a valódi politikai közösség liberális felfogásának.¹⁰

FORDÍTOTTA PAP MÁRIA

J E G Y Z E T E K

1. Fukuyama, aki a történelem végét ünnepli, elismeri azért, hogy konfliktus van a szabadság és az egyenlőség között az általa győztesnek nevezett liberalizmuson belül. Azt mondja, hogy ez belső konfliktus a liberálisok között, de elismeri jelentőségét.
2. Az a liberalizmusfelfogás, amelyet ebben az esszében megvédek, ennyiben eltér attól a szerződéseszmétől, amely szerint a politikai igazságosság elmélete nem függhet össze átfogó etikai elméletekkel. E mély módszertani probléma alaposabb tárgyalását lásd *The Foundation of Liberal Equality?* c. írásomban, amely a *Tanner Lectures on Human Values* XI. kötetében jelent meg.

3. Az etikai individualizmus nem tévesztendő össze a metodikai individualizmus félreértett tézisével.
4. A következő részekben található liberalizmusfelfogás egy több év alatt megjelentetett tanulmány sorozatra támaszkodik, lásd *What Is Equality I-II*. Philosophy and Public Affairs 1981. tavasz-nyár.
5. Tételizzük fel például, hogy Bentham jólétfogalmát határozzuk meg, ami az élvezet megléte és a fájdalom hiánya. Az emberek eltérően vélekednek arról, hogy mennyire fontos az élvezet az életükhöz: bár szinte senki sem utasítja el lényegtelenként az

élvezetet és a fájdalom hiányát, gyakorlatilag senki sem gondolja, hogy csak ezek számítanak. Egyesek készek lemondani jó sok élvezetről, hogy elérjenek valamit, amit többre értékelnek, pl. egy fontos művet, vagy hogy elnyerjék barátaik és munkatársaik nagyrabecsülését. Mivel az emberek nem értenek egyet abban, hogy mennyire fontos az élvezet a többi fontos dologhoz képest, úgy tűnik, nem lenne helyes, ha a politika kiemelné egy célt több más közül, amelyek ebben az egy tekintetben egyenlők lehetnének. Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha a jólét kánonikus fogalmának nem az élvezetet tekintjük, hanem az emberek épp meglévő vágyainak vagy ambícióinak a kielégítését. Az emberek abban sem értenek egyet, hogy mennyire fontos, hogy vágyaik és ambícióik kielégüljenek: akiknek ez nagyon fontos, azok könnyen kielégíthető ambíciókat választanak, akiknek viszont kevésbé fontos, azok inkább nagyobb erőpróbát igénylőket. Itt is úgy tűnik, hogy helytelen annak mértékében egyenlővé tenni az embereket, mennyire érték el azt, amit történetesen akartak, mivel az emberek véleménye gyökeresen eltér abban, hogy ez mennyire fontos.

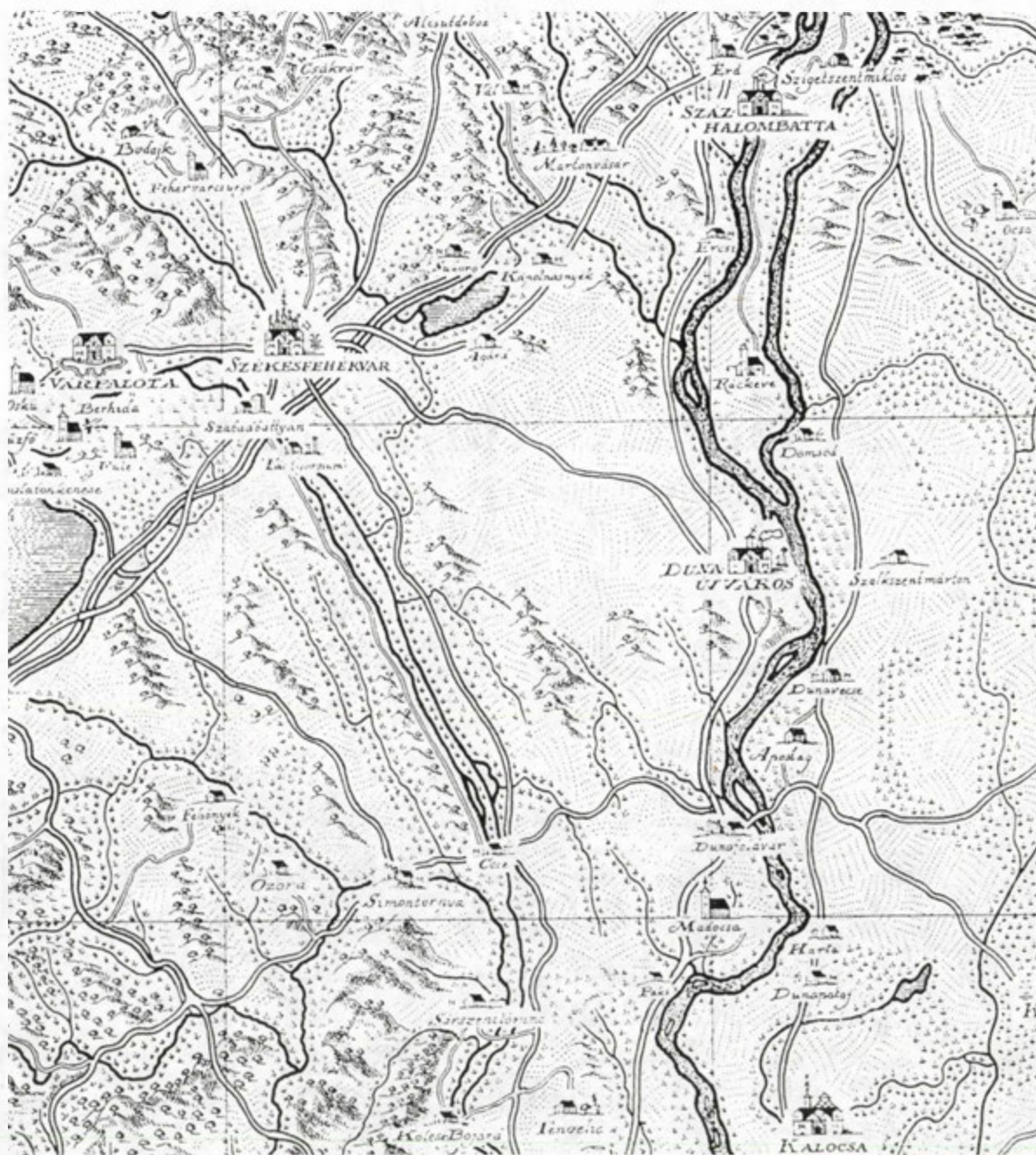
6. Egy ilyen rendszer részleteit lásd in: *What is Equality*, II. rész.

7. Az amerikai tömegtájékoztatóban ma „újnak” nevezett Demokrata Párt az állások juttatását hangsúlyozza a pénzesélyek helyett. Lásd Kaus, *The End of Equality*, Basic Books (1992).

8. A cenzúrával kapcsolatos liberális felfogás további magyarázatait és az ellene felhozott újabb kifogásokat lásd alábbi cikkeimben: *Liberty and Pornography*, és *New Threats to Free Speech* (*New York Review of Books*).

9. Természetesen fontos kérdés, hogy ez a platonizmus mennyiben választható el attól az erényplatonizmustól, amelyet szerintem az összeegyeztethetetlen értékek konfliktusát állító ortodox nézet tételez fel. Bővebben foglalkozom ezzel a kérdéssel *Justice and the Good Life* c. cikkemben, amelyet a University of Kansas Press adott ki a *Lindley Lecture* sorozatban.

10. Történelmi paradoxon, hogy ez mintha jobban értenék ma Európában, ahol pedig évszázadokon át a demokrácia statisztikai felfogása uralkodott – szemben Amerikával, amelynek alkotmánya, mint említettem, a közösségi felfogás első gyakorlati megfogalmazásának tekinthető. Mindenesetre öröndetes jeleit látom annak, hogy amerika most újból hinni kezd saját gyermekében.

A FILMVILÁG

M Á R C I U S I S Z Á M Á B Ó L

„Az európai film

sokkal unalmasabb, mint az amerikai”. — Beszélgetés Bereményi Gézával a Turnéről.

Tűz, jöjj velem.

„Dale Cooper nem az FBI, hanem az éj ügynöke”. Bevezetés a Twin Peaks misztériumba:
Új Lynch-film a mozikban.

Cseh Gulliver

„Nem tudok szabadulni a gondolattól, hogy mi itt mindannyian a cethal hátán lovagolunk”.
— Csehesború '68 forró júliusán — Pavel Juracek az új hullám nagy szkeptikusa.

A kultúra alaprajza

„A reklám egyik nyerő trükkje a frivol egymásmellettség: egy hulla, egy hónaljspray.
Semmi semmivelnem függ össze szervesen, semmi nem oka vagy következménye
semminek”. — Hétköznapi szürrealizmus; mindennapi képzőn. — Almási Miklós esszéje a
TV-reklámról és a videoflipről.

A Soros Alapítvány pályázati felhívása

A Soros Alapítvány a magyar könyvkiadás nehéz helyzetén való segítség céljából —
pályázatot hirdet könyvkiadók részére.

A pályázaton könyvsorozatok terveivel lehet résztvenni. Az Alapítvány előnyben részesíti
az alábbi szempontok szerint tervezett könyvsorozatokot:

A társadalom és a filozófia klasszikus és mai főműveinek megjelentetése. Magyar
társadalomtudósok, filozófusok műveinek publikálása.

A hazai irodalom és a világirodalom klasszikusainak, illetve legkiemelkedőbb alkotásainak
elérhető áron való megjelentetése — tekintettel a közoktatás és a felsőoktatás igényeire is.

Az Alapítvány nem támogat egyéni szerzői pályázatokat, eszközök beszerzésére vonatkozó
igényeket, eddig nem működött, csupán terv formájában létező kiadói elképzeléseket.

A pályázatokat részletes, egyes kötetekre lebontott tartalmi tervvel és pontos, ugyancsak
részleteiben kidolgozott pénzügyi tervvel együtt kell benyújtani.

Ezek hiányában a pályázattal az Alapítvány nem tud érdemben foglalkozni.

A pályázatok határideje: 1993. március 15.

A pályázatokat az Alapítvány által erre felkért Kuratórium május végéig bírálja el.

A pályázatokhoz szükséges kérdőív postán igényelhető az alábbi címen:

Soros Alapítvány „Könyvkiadási pályázat” Budapest Postafiók 34. 1525

Németországi töredékek

HALMAI GÁBOR

Másodszor jöttem hosszabb időre Németországba, és még mindig teli előítélettel. Ezt a magam gyártotta fajelméletet – ahogy Nádas Péter fogalmazta meg hasonló érzéseit egy október végén Münchenben tartott *Beszéd Németországról* című előadásában (*Nappali ház*, 1993/1.) – rögtön a megérkezés napján konstatálhattam magamon. A házimestert, aki a beköltözés minden nehézségét készségesen segítette áthidalni, képzeletben náci egyenruhába öltöztettem. Pedig ha belegondolok, öt éves ha lehetett akkoriban. Emlékszem, 1988-ban viszonylag gyorsan túljutottam ezen a szegyélnivaló örökségemen, és több igazi barátom maradt abból az időből. (Megvallom, a feljegyzések írására az is késztetett, amit Kertész Imre mondott *Gályanaplójában* a naplóiírás értelméről: az önfelszabadítás, az önismeret és az önnevelés.)

Hétköznapi fasizmus

Most nehezebben megy az akklimatizálódás. Az immár egyesült Németország gyakran igazolja egészében bizonyos igaztalan fteletalkotásokat. Nem azzal, hogy a külföldiekkel foglalkozó hivatal ügyintézője rosszindulatúan bürokratikus viselkedik velem, hanem azzal, hogy a mindennapok fasizmusához nem lehet hozzászokni akkor sem, ha tudom, hogy legtöbbször maroknyi suhanc követi el a borzalmakat, akik esetleg mit sem tudnak a fél évszázaddal ezelőtől. És nem tud megnyugtatni, ha másnap látom a tiltakozó „rendes németek” tízezreit az utcán. Mert hogyan lehetne hozzászokni az újabkori német barbarizmus – ezek a hazafiságával láthatóan meghasonlott Günter Grass szavai – olyan történéseihez, amelyet egyetlen novemberi hétvége produkált: egy több mint két évtizede német földön élő török asszonyra, annak már itt született 10 éves unokájára és 14 éves unokahúgára álmukban gyújtották rá házukat a Heil Hitlerrel elbűcsúzós gyilkosok egy Lübeck melletti kisvárosban; a berlini házfoglaló fiatalnak vélhetően baloldalisága miatt kellett meghalnia egy szélsőjobbos huligán késéttől; egy wuppertali nyugdíjas férfit zsidónak vélték hóhérai. Ez utóbbi szerencsétlen békésen iszogatót két skinheaddel, mígnem a vendéglős a férfi zsidó voltára utaló megjegyzést tett. Ez elég volt ahhoz, hogy az addigi ivócimborát félholttra verjék, majd pálinkával leöntve meggyújtják, mondván: „A zsidókat fel kell gyújtani.” (A német rendőrség másnap némi „megkönnyebbülésel” közölte, az áldozat nem volt zsidó.) Velük együtt 17 ember vált így áldozattá 1992-ben. Mint látható, nemcsak a „vadkeleten”, hanem a fejlett nyugati tartományokban is, és nemcsak a valóban nagy számban érkezett bevándorlók köréből. A *Le Monde* kemény szavai szerint manapság Németországban az, aki nem illik a fehér és germán „nor-

malitásba”, a fenyegetettek közé tartozik: vagyis a homoszexuálisok, a hajléktalanok, a szellemi és testi fogyatékosok. Halléban a süketek iskolájának öt tanulóját juttatták kórházba skinnek. Egy kisvárosban egy tolokocsis fiatalembert a következő szavak kíséretében gurítottak le a lépcsőn: „Hitler idejében a magadfaját már régen elgázostották volna.” A férfi néhány nap múlva öngyilkos lett.

A német politikai pártok ezenközben szinte az egész öszt a menekültjog újraszabályozásának vitatásával töltötték. Olykor kimondva, de mindenképpen sugallva, hogy a kétségtelenül egyre elviselhetlenebb terhet jelentő menekültáradat – 1992-ben közel félmillióan lépték át ilyen céllal a német határt – alkotmányjogi eszközökkel való mérséklése megszünteti a szélsőjobboldali terrort is. Egy keresztényszocialista minisztériumi államtitkár azzal a javaslatlall állt elő, hogy München déli részét nyilvánítsák „menekültmentes zónának”. (Ugyanez a politikus még akkor sem vesztette el a kancellár bizalmát, amikor a német egység napján Hitler csodafegyver-reménységének, az angol városok ellen bevetett V 2-esnek első sikeres rajtját kívánta megünnepeltetni.) Az ugyancsak CSU-beli pénzügyminiszter, valamint a bajor tartományi miniszterelnök arra sem tudtak időt szakítani, hogy a köztársasági elnök által kezdeményezett, az idegengyűlölet elleni berlini demonstráción megjelenjenek. A CDU egyik helyi politikusa Rostockban a 40 ezer főnyi zsidóság németországi szervezete oda látogató vezetőjének azt vágta a fejéhez, hogy az ő hazája Izrael.

A véget nem érő politikai viták közepette a rendőrség tétlenül nézte pl. Rostockban a vietnami bevándorlók elleni pogromot. Az utólag elfogott néhány gyújtogató is megúsza egy-két hét fogdával. Ez a lágy szívűség annál is kevésbé volt érthető, mert – ahogy Hans Magnus Enzensberger írta a közelmúltban megjelent, *A nagy vándorlás* című esszéjében – amikor a '70-es években a baloldali terroristák büntetetei ellen kellett védekezni, akkor nem hiányzott a végrehajtó hatalom buzgalma. 1978-ban a gyáriparosok elnökének, Hanns Martin Schleyernek elrablása után napok alatt kidolgozták, elfogadták, majd az alkotmánybírássággal is legitimáltatták azokat a törvényi rendelkezéseket, amelyek jelentősen korlátozták ugyan a polgárok szabadságát, de amelyek szükségesek voltak emberéletek és végső soron az alkotmányos rend megvédéséhez. Barátaim emlékezetében még élénken él a rendőrökkel teli utcák képe. Igaz, a Vörös Brigádok kiszemelt áldozatai főügyészek, gyáriparosok és bankvezérek voltak. Ahogy Otto Schilly, az egykori zöld, mai szociáldemokrata képviselő fogalmazott: akkor magát a rendszer prominenseit támadták. Ma pedig „csak” német és nem német milliákat. (Érdekes módon egyébként a rostocki rendőrségnek arra most is volt szabad kapacitása, hogy a romániai mene-

kültek kitoloncolása miatt tiltakozó ötven zsidó származású francia állampolgárt őrizetbe vegye.)

Ez a felelőtlen politizálás hosszú ideig a lakosság körében is bizonyos megértést eredményezett az újfasiszták viselt dolgai iránt. Egy közvélemény-kutatás adatai szerint a novemberi véres hétvége előtt még a megkérdezett németek egyharmada helyeselte a „Ki a külföldiekkel!” jelszót. Az események okozta trauma ezt az arányt 19%-ra csökkentette. Úgy tűnik, ezek a halálesetek kellettek ahhoz is, hogy a kormányzat belássa a határozott fellépés szükségességét. (Jürgen Habermasnak a *Die Zeit* december közepi számában megjelent keserű cikke szerint még ekkor sem elsősorban az áldozatokra, hanem Németország egyre romló külföldi hírére tekintettel. Mindenesetre ezt látszik alátámasztani, hogy a kormányzóvívő azzal magyarázta a kancellár távolmaradását a török áldozatok temetéséről, hogy a „résztvéturizmus”-nál fontosabb teendők szólnak.) A szövetségi főügyész most látta először indokoltnak, hogy magára vállalja a nyomozást a nyilvánvalóan szélsőjobboldali tettesek ellen, aminek eredményeként két nap alatt el is fogták a török család két újnáci gyilkosát. (A gyors siker szépséghibája, hogy az elkövetőket már szörnyű tettük előtt egy másik gyűjtogatás gyanújával le akarták tartóztatni, de még nem tartották elegendőnek a bizonyítékokat.) Korábban mindig az volt a legfelsőbb szintű beavatkozás elutasításának indoka, hogy az újfasiszta erőszak nem szervezett bandák, hanem magányos tettesek műve. A bűnüldözés jobboldali vakságának jele, hogy az utóbbi két évben mintegy 300 – a közvélemény által teljesen ártalmatlannak ítélt – baloldali szervezet ellen folyt eljárás terrorista cselekmények gyanújával, míg ugyanilyen okból csak hat jobboldali csoportosulást tartottak szemmel. Az örvendetesen megeléknült állami aktivitás hatására november végén a belügyminiszter betiltotta a Nacionalista Front nevű gyülekezetet, majd két hétre rá a Német Alternatíva elnevezésű bandát, amelyek a programjukba a hitleri náci párt követeléseinek egy részét emelték át, és amelyek ellen korábban náluk talált fegyverek, robbanóanyagok miatt már az év eleje óta vizsgálat folyt.

A mellett, hogy a belügyi kormányzat további hasonló csoportosulások betiltását is fontolgatja, előkerültek a fiókokból olyan intézkedési tervek is, amelyek már nem minden aggály nélküliek. Az NSZK történetében először alkalmazni akarják az 1949-es alaptörvénynek azt a passzusát, amelyet a nácizmus tapasztalatai alapján fogalmaztak meg, és amely lehetővé teszi az alapjogok megvonását azoktól, akik úgymond visszaélnék velük. Így legalább egy évre ki lehetne zárni az arra „érdemesítetteket” nemcsak a választójog, hanem a véleménynyilvánítás gyakorlásából. Sokak által megfogalmazott kérések ellenére ugyancsak tervezik a gyülekezési szabadság korlátozását, esetleg annak az 1968-ban alkalmazott szabálynak a felelevenítésével, amely nemcsak a szélsőséges összejöveteleken erőszakos cselekményeket elkövetőket, hanem az őket tétlenül nézőket is büntetné. Felmerült újra a lehallgatások megkönnyítésének lehetősége is, miként az internálás alkalmazása terrorakciók tervezésének gyanúja esetén is, ami eddig csak Bajorországban volt megengedett. Meghosszabbították az – baloldali terroristák könnyebb elítélése érdekében bevezetett – szabályt, mely szerint a társaira terhelő vallomást tevő tettes enyhébb büntetéssel

megússza. De szerepel a tervek között a náci szimbólumok tilalmának kiterjesztése az azokhoz hasonlatos ismertetőjelekre. Az újfasiszták ugyanis a büntetőjogi tiltás kijátszására egy idő óta a hitleri köszöntés módosított változatát alkalmazzák egymás üdvözlésére, no és persze érzelmeik demonstrálására: előrenyújtott kezük két ujját behajlítják. (Ez a trükk az efféle jogi tilalmak hatékonyságáról is sokat elárul.)

Aligha vonható kétségbe, hogy a militáns szélsőjobboldali csoportokkal – amelyek taglétszámát az alkotmányvédő hatóság ötezerre teszi –, valamint a kb. négyezer főnyi skinheaddal szemben az alkotmányosan megengedhető legszigorúbb eszközöket kell alkalmazni. De nem szabad elfelejteni, hogy közel 70 az olyan szélsőjobboldali szervezeteknek a száma, amelyek mintegy negyvenezer tagja – egyelőre legalábbis – tartózkodik eszméinek erőszakos érvényesítésétől. Ez pedig azt jelenti, hogy a valóban joggal elvárt szigor nem helyettesítheti a német múlt feldolgozásának régóta esedékes elvégzését. Mégpedig – ahogy az izraeli publicista, Uri Avnery a *Spiegel* hasábjain figyelmeztetett – addig kell a kórokozók után nézni, amíg a kór megorvosolható. Mert a szélsőjobboldali jelenségek csak tünetei a betegségnek. Az első jelek egyike volt, amikor a szélsőségesen nacionalista, félfasiszta Republikánus Párt 1989-ben bejutott a nyugat-berlini képviselő-testületbe. Ma is emlékszem az akkori külügyminiszter, Hans-Dietrich Genscher aggodó reagálására: „Most már csak az hiányzik, hogy a nagy pártok is úgy viselkedjenek, mintha republikánusok lennének.” Azóta a REP több képviselőtestületbe is bekerült (Baden-Württemberg tartományban 1992-ben közel 11%-os eredménnyel, Passau városában a harmadik legerősebb pártként), a jelenlegi közvéleménykutatási adatok szerint a megkérdezettek 28%-a biztosnak, 51%-a valószínűnek tartja, hogy 1994-ben a szövetségi parlamentbe is bejutnak, sőt a válaszolók 15%-a ezt üdvözölné is. A párt vezetője ma szalonképes vendége a legnézettebb tévéshow-knak. Több jel utal arra, hogy a kormányzat a probléma megoldásának legegyszerűbb, ám minden bizonnyal csak tüneti kezelését fogja választani, a szívós politikai, ideológiai harc helyett a választások előtt megpróbálja az Alkotmánybíróságnál kieszközölni a párt betiltását.

A jogállam próbatételei

Úgy tűnik, a német állam általában hajlamos arra, hogy a múlt feldolgozásának hiányosságait a jogi szabályozással próbálja pótolni. Ez pedig aligha képes megszüntetni a társadalmi bajok okait, ellenben komolyan kikezdheti azt a jogállamiságot, amelyre egyébként az NSZK fennállása óta oly büszke volt. A jog – azon belül is a legdurvább eszköznek számító büntetőjog – általános gyógyító hatásába vetett hitet régi és újabb példák sora jelzi. Mikor az '50-es évek második felében ismét felerősödött az antiszemitizmus Nyugat-Németországban, gyorsan módosították a büntető törvénykönyvet, és öt év börtönt helyeztek kilátásba a zsidóságot gyalázó kijelentésekért. Azután amikor a '70-es évek vége felé az antiszemitizmus új formájaként a holocaust tényeinek tagadása vált divattá, immár ennek a büntetését határozták el, mintegy ultima ratióként. De ugyanígy a múlt szőnyeg alá söprése, a kelet-német állam négy évtizedének és a német fasizmusnak egy kalap alá vétele nyilvánul meg abban a friss CSU-javaslatban, amely az NDK egykori címerében szereplő kalapács és körző használatát a nácizmuséhoz hasonló szimbólumként kívánja büntetni.

Kissé hasonló ma a menekültügy kezelése. A politikusoknak sikerült elhíttetniük a közvéleménnyel, hogy a menekültáradat megállításához elengedhetetlen az alkotmány módosítása és a menekültjog szigorítása. (Pedig valószínűleg egyszerűen az eljárást kellene meggyorsítani, elsősorban a személyi feltételek javításával, hogy a mintegy négy-százezer elintézetlen kérelmet mielőbb eldönthessék.) A parlamenti pártok között röviddel karácsony előtt létrejött megállapodáshoz – nyilván az 1994-es választásokra is tekintettel – végül is a szociáldemokraták is csatlakoztak, holott nyilvánvaló, hogy a jogi szabályozás önmagában nem old meg semmit. (Ráadásul félt, hogy sok valódi politikai üldözöttnek rendkívül megnehezíti a menekültstátus elnyerését.) A kancellár egyébként a vita során még szükségállapot kihirdetésével, és az alkotmány egyszerű törvénnyel történő módosításával is fenyegetőzött arra az esetre, ha az ellenzék nem állna kötélnek. Ennek a Jürgen Habermas által „kormányzati bűnözés”-nek nevezett, a mai alaptörvénnyel egyértelműen ellentétes megoldásnak a fontolgatása a weimari köztársaságot idézi. Ki ne tudná, hogy a Hindenburg elnök által 1933 februárjában kihirdetett szükségállapotot egy hónapon belül követte a felhatalmazási törvény, amely a kormány – és ezzel Hitler – kezébe adta a törvényhozói hatalmat. Igencsak veszedelmes lenne, ha ismét előásznák az akkori idők legjelentősebb német alkotmányjogásának, Carl Schmittnek parlamentarizmus-ellenes írásait, melyekben az elnök mint igazi szuverén legfontosabb jogának éppen a szükségállapot kihirdetését tartotta, és amelyekben az alkotmány alapvető jogokat és a hatalommegosztást biztosító jogállami alkotórészének meghaladottságáról értekezett.

Kimondatlanul, de ugyan-csak a jogállamiság kereteit feszegetik ma azok a perek is, amelyek szintén a múlt – ez esetben az NDK négy évtizede – feldolgozását vannak hivatva helyettesíteni, megint csak a büntetőjog módszereivel. E perek egyik csoportja egykori NDK-beli jogászok (bírák, ügyészek) ellen folyik, akiknek egykori „igazságszolgáltatása” nyilván sok esetben nem felelt meg az igazságosság és az erkölcs követelményeinek, de akik mégis a keletnémet állam jogrendszere alapján jártak el, még ha az nem is volt alkotmányos. Nem lehet kétséges az ilyen „igazságtalanságot osztó” jogászok erkölcsi megítélése. De vajon szabad-e jogilag is fellépni ellenük? Vajon megéri-e bármely gazember börtönbe juttatása azt, hogy folt essen az alkotmányosság elvein, pl. a visszaható hatályú igazságszolgáltatás tilalmán vagy az elévülés intézményén? Vajon érdemes volt-e eljárás alá vonni azt a ma 86 éves NDK-beli bírót, aki 1950-ben, feltehetően valóban részrehajló módon, túl szigorú ítéleteket szabott ki – egy esetben halált is – a sokakat minden alap nélkül halálra ítéltő náci bírókkal szemben. A kételyeket csak erősítheti a tény, hogy a szövetséges hatalmak által lefolytatott nürnbergi perek kivételével az NSZK-ban annak idején egyetlen hitlerista jogászt sem ítélték el jogerősen.

Az egykori NDK politikusai elleni perek sorában a Szövetségi Legfelső Bíróság november végén elítélte Drezda volt főpolgármesterét az 1989. májusi kommunális választások adatainak meghamisítása miatt. (A részvételi adatokat 90%-ról 97,81%-ra, az ellenszavazatokat 10%-ról 2,51%-ra manipulálta.) Az egyesülési szerződés szerint az

ilyen esetekre az NSZK jogát kellett alkalmazni, ami persze demokratikus választásokra vonatkozik, márpedig az NDK-beli aligha voltak ilyenek. A legfelső bírói fórum azzal az érveléssel vélte áthidalhatónak ezt az ellentmondást, hogy a kétségtelenül nem demokratikus keletnémet választójog is védte az állampolgárok jogát a rendszerrel szembeni véleménynyilvánításra ellenszavazat és tartózkodás formájában. Ennyiben – így a nyugatnémet bírák – magán viselte egy szabad, demokratikus választás „rudimentális elemeit”.

A legtöbb kétely azonban mind jogi, mind erkölcsi értelemben a Honecker-perrel kapcsolatban vetődik fel. Az egykori pártvezért és társait azzal a váddal állították egy berlini bíróság elé, hogy ő és az ún. Honvédelmi Tanács többi tagja a felelős azért, hogy a német-német határon halál árán is megakadályozták az átjutást. A per megindításához arra volt szükség, hogy a Szövetségi Legfelső Bíróság két halált okozó határőr ügyében jogerősen kimondja a büntethetőséget, mégpedig az eredeti NDK-jog alapján, mert az egyesülési szerződés ebben az esetben annak alkalmazását írta elő. A bírák kénytelenek voltak megállapítani ugyan, hogy a keletnémet törvények „kétség esetén” lehetővé tették a fegyverhasználatot, mégis úgy ítélték meg: ez a szabályozás és annak alkalmazása sértette az emberi jogokat, mindenképp az élethez való jogot. Ezzel a természetjogi felfogást tükröző érveléssel visszamenőleg megváltoztatták az NDK-ban az elkövetéskor élő jog tartalmát, ami ellentétesnek tűnik a jelenlegi német alaptörvénynek a visszamenőleges ítélezést tiltó szabályával. Ez azonban még kevés lett volna a politikai vezetők felelőségre vonásához. Bizonyítékot kellett találni arra, hogy Honeckerék valóban megparancsolták a határőröknek a halálos lövéseket. A vádirat egyetlen esetleg így értékelhető dokumentumot tartalmaz, a megvádolt grémium egy 1974-es ülésének jegyzőkönyvi szövegét: „A határsértési kísérleteknél az eddigiekhez hasonlóan habozás nélkül használni kell a lőfegyvert, és azokat az elvtársakat, akik ezt eredményesen tették, meg kell dicsérni.”

Miközben nem lehet kétséges Honecker morális megítélése, a per alkotmányossági szempontjaihoz társul az az emberiességi kérdés, vajon kell-e egy halálos beteggel szemben bírósági eljárást folytatni. A Honeckert a per előtt megvizsgáló orvosok ugyanis megállapították, hogy előrehaladott rákja miatt legfeljebb másfél éve van hátra, ez pedig minden bizonnyal kevesebb, mint az eljárás időtartama, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az orvosok csak hetente kétszer három óra tárgyalási időt engedélyeztek – természetesen humanitárius megfontolásokból. A bíróság elnöke mindenesetre sajátos magyarázatát adta a halállal való eme versenyfutásnak: „Hogyan álljak a történelem ítélszéke elé, ha a többi vádlottal szemben lefolytatom az eljárást, miközben Honecker Chilében napozik?” Mindenesetre legyünk akármilyen rossz véleményű Honeckerről, ez nem oszlatja el abbéli aggályainkat, vajon megvalósul-e vele szemben a tisztességes eljárás elve, amelynek minden jogállam büntetőeljárását jellemeznie kell. Ráadásul a számalom mártírképző tényező.

Egyesülés nemzetállami alapon?

Kilépve még e szabálytalan napló keretei közül is, érdemes elgondolkodni azon, mi lehet az oka, hogy a mai Németország kapcsán – a számtalan különbség ellenére – sokaknak és egyre gyakrabban Weimar jut eszükbe? Bizonyára szere-

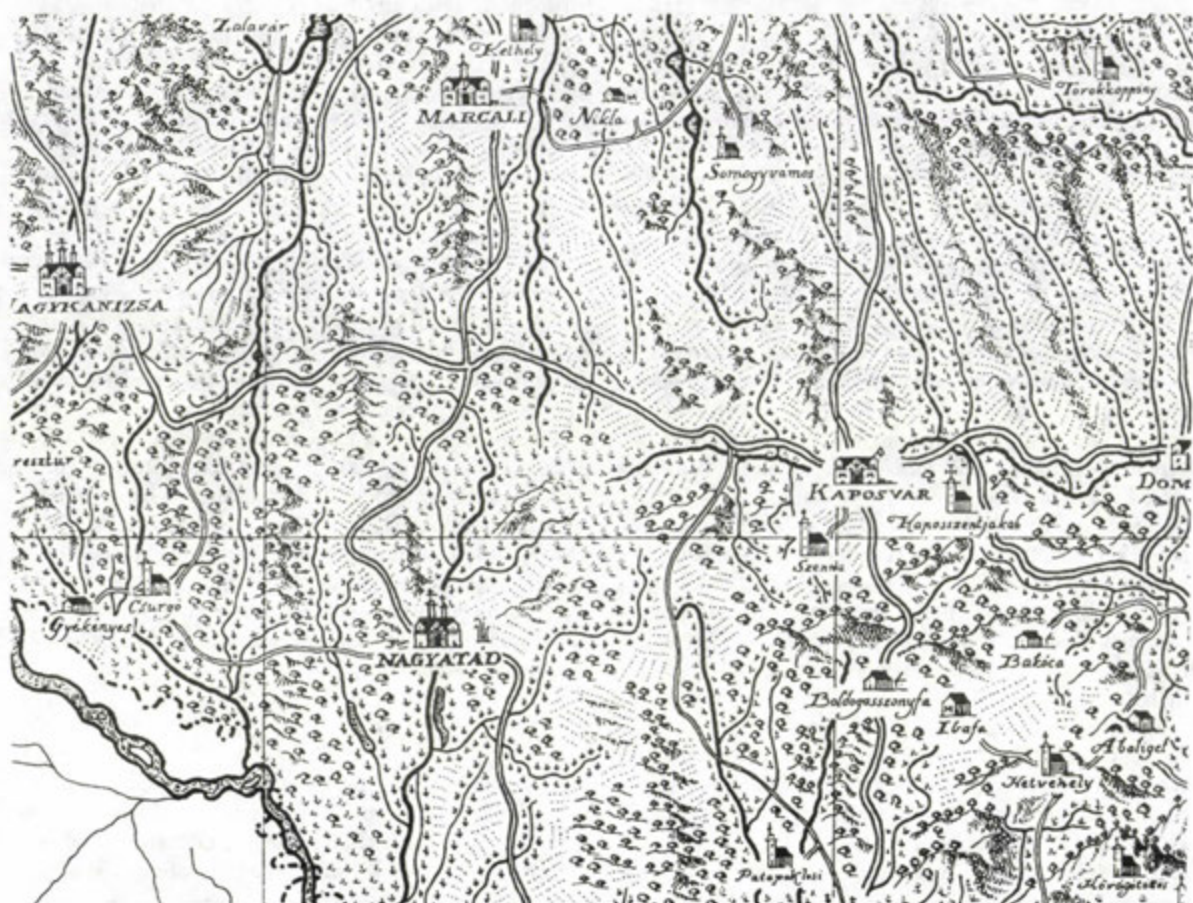
pet játszanak ebben az euforikus hangulatban végrehajtott német egyesítés problémái is.

Az egységes Németország természetesnek mondható eszméjének legalább kétféle felfogása létezett: az egyik egy négy évtizeddel korábban szétszakított nemzetállam egységének helyreállításán alapult, a másik a demokrácia és a jogállamiság visszaállításán volt NDK területén, amelynek következtében azonban az egyesült Németország éppúgy az állampolgárok nemzete lett volna, ahogyan a régi NSZK is az volt. 1989 forradalmi napjaiban a felfogás szinte napról napra változott. Ahogy Nádás Péter sorra vette az eseményeket már említett előadásában: Lipcse utcáin kezdetben azt skandálták a tüntetők, hogy „mi vagyunk a nép”, azután néhány nap múltán módosult a jelszó: „egy nép vagyunk”; majd végül azt kiabálták: „németek vagyunk”. Ez pedig már előrevetítette, hogy az egyesülés nemzetállami alapon jön majd létre. Ezzel kimondva-kimondatlanul kizárták a nemzet fogalmából azokat, akik polgárai ugyan az államnak, de nem németek, míg a másik felfogás érvényesülése mindazokat a nemzethez kapcsolta volna, akik állampolgárok. Ennek a kirekesztő etnikai megoldásnak az alkotmányos formája az egykori szegény NDK csatlakozása volt öt új tartomány képében a gazdag rokonhoz, annak alkotmánya alapján. Pedig ez az alaptörvény lehetővé tette volna azt is, hogy az egyesülés egy, a két korábbi szuverén ország választotta nemzetgyűlés által elfogadott, és népszavazással megerősített új össznémet alkotmány útján menjen végbe. Sőt talán a volt NDK szellemi infrastruktúrájának szétverésére sem került volna sor a nyugati igazoló bizottságok által. Megelőzhető lett volna esetleg az is, hogy ezekben a napokban az ossik úgy érezzék, hogy a persze kizárólag wessikből álló alkotmánybíróság felettük és elle-

nükre hirdet verdiktet, amikor a keleten volt liberális és a nyugaton érvényes konzervatív abortuszszabályozás közül minden bizonnyal az utóbbit minősíti alkotmányosnak. De elkerülhetővé tehetné volna mindkét országrész lakosságának félrevezetését az egyesülés terheit illetően. Mert nyugaton sokan elhitték a kancellár ígéretét, hogy életszínvonaluk nem csökken majd, a keletieknek pedig senki sem mondta, hogy viszonylagos szociális biztonságuk megrendülése és egyfajta gyarmatosításuk lesz az egyesülés ára.

Mindenek ellenére úgy gondolom, igaz Fritz René Alemann könyvcíme: *Bonn nem Weimar*. Mégpedig azért nem, mert az említett jelenségek és törekvések ellenére a demokraták többségben vannak ebben az országban – amit bizonyítanak a hetente ismétlődő több százezres demonstrációk –, és mert a demokrácia intézményei, a demokratikus pártok, a társadalmi nyilvánosság elég erősek ahhoz, hogy megvédjék az országot az alkotmány ellenségeivel szemben. De a mai Németországot azért sem fenyegeti a weimarizálódás, mert egy erősödő gazdasági és politikai közösség része, amelyben az egyik legfőbb érték a biztonság, a társadalmi folyamatok kiszámíthatósága, és amely ezért árgus szemekkel figyel. Ezek a racionális érvek mind a német történelem gyalázatos időszakának megismétlődése ellen szólnak. Mégis, mikor a bonni áruház „Juden raus!” feliratokkal ékesített liftjébe egy német társaságában beszállok, aggódva fürkészem: vajon mi foroghat a fejében?

Bonn, 1992. szeptember – december

BUDAIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

ERNEST GELLNER - HAVELRŐL ÉS MASARYKRŐL

LAURENT STERN - MÁRKUS GYÖRGYRŐL

ERŐS FERENC - DÍVÁNYKEVEREDÉSEK

WŁODZIMIERZ BRUS - KORNAI JÁNOSRŐL

TANULMÁNYOK EDMUND BURKE-RŐL

BERTHOLD ROTHCHILD - A PSZICHOANALÍZISRŐL

JIRI KOŘALKO - A MAI CSEH TÖRTÉNETÍRÁS

PANETH GÁBOR - A JÓZSEFATTILA-KOMPLEXUM

LACKÓ MIHÁLY - A SZÉCHENYI-ÉV

FOLYÓIRATOK A-TÓL Z-IG

Rakovszky Zsuzsa

EGY NŐ A KÓRTEREMBŐL

5.

*Az árnyékkal kitöltött
szemgödrök, szájzugok, a hosszú pilla
árnya az arc szírom bőrén, a két szemöldök
lehellet íve, a cimpák halvány rubinja,
a langyos homlokon a gombostűfejnyi gyöngyök,
a lámpa törpe mását ismételve – mintha
tükörök sora támadna az időben,
itt elmosódva, ott már tisztán kivehetően*

*ugyanaz a magas homlok, kissé csapott áll
a Főtéren, mikor még Sópiacnak
hívták, vagy Récerétnek... Szüret vagy vasutasból
hevében ellazult kontyot igazgat
a széles körmű kéz, vagy ággá száradva babrál,
szenilis buzgalommal bontja valami madzag
bogait, elgörbült szöveget egyenget,
vagy nyugszik összefonva végleg... Ennek a szemnek*

*mutatkozott már lángban és virágban
a városszéli vézna liget. Feltündökölt és
kihunyta a téli ég szétszórt tükörszilánkban
kiégett ház tetőtlen szobáiban, a töltés
tócsáiban. A duzzadt felsőajak hibátlan
fogsor fölé borult, vagy mint egy sor vékony öltés
szegték a ráncok. Vagy mintha magas
fű közt nagy nehezen elfordulna a vas*

kertkapu és a résen lopnák maguk elő,
s vágnának a szürkés, üres fasornak,
hullámzó föld alól, mit lassan befolyt a kő,
dülöngő gránit- és márványfogak a sorvadt
anyag-ínyben, a véset vakon, a levegő
lassított tűzvészében rég kiolvadt
a lassan elmosódó családnév aranya.
Egy kártyakedvelő dédnagyanya,

vagy akiből csak egy fatörzs-recept maradt,
vagy egy elfeketiült pille-bross, a kipergett
gyémánt-szemek helyén az üreges foglalat,
vagy aki szépen játszott Schubertet,
vízmélyi fénytörésben egymásba bomlanak,
és mintha víz alól jönnének egyre feljebb,
míg nem a felszínen mind összeolvad
egyetlen arcba, és ahogy fölé hajolva

elnézem, és a kék szem,
szemembe nyílik, mintha rég halott,
öröktől ismerős szemekbe néztem
volna, úgy érzem, és mintha hol itt, hol ott
lennék én is, kívül magamon, míg egészen
kicsúszom le, odáig, hol az idők alatt
valami fény, mikor még se nap, se csillagok,
hullámzó szédületben dobog: vagyok, vagyok...

Az illető

TAR SÁNDOR

A művezető mostanában valahogy nem hozta a formáját, idegesebb, durvább volt a szokottnál, nem csoda, hogy elnevezte valaki Potriennek. Azelőtt Terazininak hívták, mert csúnya is volt, mint az az olasz színész abban a tévésorozatban. Egyszer valaki egy vasdarabot csomagolt egy összegyűrt papírba, és ledobta a betonra. Ártatlan dolog volt, a művezető mégis akkorát rúgott bele, hogy sokáig húzta a lábát. Meleg volt, nyár, szandálban járt akkoriban. Okos ember nem rúg bele mindenfélébe, ami elé kerül a betonon, ha igen, akkor meg nem okol ezért másokat. Potrien dült-fült, látszott rajta, hogy a dolog lelkileg is megrázta. A dolgozók napokig kerülték a tekintetét – egyszerűen nem lehetett kibírni. Valami más is rághatta az öreget. Mintha napról napra nyomottabb lett volna. Mogorva arccal közlekedett a műhelyben, és ha csak tehetett, behúzódott az irodának nevezett üveges kalitkába, de ott is csak ült, nézett maga elé, néha mozgott a szája. Szonja úgy vélte, most tanulja a rágógumizást az öreg, Elek szerint egy szőrszál akadt a torkán, vagy új a protézise. Nyavalyát, mondta Kelemen, nem látjátok, hogy beszél magában? Nagyanyám csinálta ezt, de ráengedtük a kutyát és abbagyta.

Senki nem értette, mitől maradt csak művezető az illető, ráadásul egy ilyen semmirekellő népséggel, egy jelentéktelen műhelyben, mint a forgácsoló, ha egyszer mérnök volt. A tetejébe még betegesen precíz és tisztaságmániás is, így aztán gyakran megkeserítette a beosztottjai életét. Hétfői napokon képes volt hazaküldeni azt, aki a múlt heti, piszkos munkaruhában jött dolgozni, és nem fogott kezét senkivel. Ha mégsem kerülhette el, sürgősen kezét mosott, ha beszélt valakivel, kissé elfordította a fejét, hogy ne menjen az arcára a másik lehelete. Ritkás haját simán hátrafésülte, és gyakran napközben is végigsimította egy zsebbe való hajkefével. Mindig a közlekedési utat jelző két fehér csík mértani közepén járt, ha valamelyik géphez ment valamiért, az a mozdulat egy derékszöveget írt le. Ha ült a székén, az biztosan elvágólag volt valamivel, a neon-sorral, az épület gerincével, vagy valami távoli, kozmikus alakzat központjával. A dolgozók is termetre nagyjából hasonlatosak voltak, így a sorból csak a tehénszerű és csámpás Erzi lógott ki, meg persze Szonja, aki apró volt és kurva. Minden mozdulata ledér volt, mintha mindenki őt nézné, pedig ezen már rég túl volt az egész műhely.

Szonja, Iván, Elek, Illés, Ádám volt a sor elöl, aztán Kelemen, Szűcs, Balázs és Erzi hátul. Forgácsolók voltak valamennyien, más-más gépen különféle munkákat csináltak. Ahhoz az eldobott papírhoz a legtöbb köze Kelemennek volt, tudta mindenki, bár ő váltig állította, hogy nem ő tette bele a vasat. Ezenkívül itt lődörgött még Albert, a segédmunkás és mindenek, aki évek óta a behívóparancsot várta, azt is megmondta, miért. Ha neki egyszer fegyvere lesz, mondta, és beszabadul az irodaházba, akkor ott vér fog folyni az első emeleten, de sok. Lehet, hogy épp ezért nem vitték el, bár a korban már jócskán benne volt. Nemigen tudta senki, mi a baja a fekete fiúnak az irodaházzal, főleg az első emelettel, ahol az új igazgató székelt népes sleppjével együtt, azt ugyanis nehéz volt elképzelni, hogy valaha is találkozott volna bárkivel közülük. Amúgy Kelemen volt a legidősebb, és a művezető szerint a legnagyobb gazember a műhelyben. Potrien rögtön átlátta a helyzetet azzal a vasdarabbal is, és még aznap az egyengetéshez osztotta be, Alberttel, aki elsőre akkorát ütött Kelemen fogójára, hogy a nagydarab embernek majd' kiszakadt a csuklója. Hülye vagy, ordított a megszeppent fiúra könnybe lábadt szemmel, a fiú riadtan mentegetőzött: Potrien azt mondta, hogy először üsse meg a legnagyobbat, aztán mindig nagyobbat! Na, de a fogóra? Potrien azt mondta, majd Kelemen bácsi vigyáz, nekem nem kell! Egy-egy, mondta Kelemen, és a csuklóját tapogatta, a többiek röhögtek. Eddig rendben is volt. Mégse stimmel valami Potriennel. És ez nem a papírba csomagolt vasdarabtól eredt, ebben mindenki biztos volt, hiszen máskor is megviccelték már, aztán vagy törlesztett, vagy nem, de elmúlt, most meg nem akart elmúlni. Reggelenként volt a csúcs. Nem jó helyen álltak a ládák. A polcon rosszul voltak berakva a befogó szerszámok, és olajcsepp volt a betonon. Nedves volt a beton. Nem volt elég nedves a beton, porzott, egészségtelen. De kiabált a meóssal, elzavarta a villanyszerelőt, leköpte Szűcs

gépét, hogy mocskos, tessék megtakarítani. Érdekes módon Alberttel nem volt baja, pedig a fiatal fiú volt azelőtt mindig az első számú célpont.

Már reggeli után voltak, egy hétfői napon, amikor Potrien visszajött valahonnan, hóna alatt a cirkás füzettel, valami gyűlésen lehetett. Ádám látta meg először, amikor belépett a műhely ajtaján, és azonnal leadta a vészjelet, ami két ütés volt a kalapáccsal a vasláda oldalára. Potrien ugyanis úgy nézett ki, mint akit deréktól lefele megnyúztak, és holnap folytatják. Vörös volt az arca, a szája mint egy lázbetegé, gyér haja összevissza állt, ami attól volt, hogy gyakran túrt bele az ujjjaival. Ez most nagyon rossz előjel volt, mert a kávéja már az asztalon állt, benne két kocka danamid, amire színre, formára ugyanúgy nézett ki, mint a cukor, csak nem olvadt el, mint a műanyagok általában. Lelőkte a füzetet az asztalra, hogy csak úgy dübrent, aztán úgy állva a kávéért nyúlt. Szonja kétségbeesetten nézett körül, a kávé ő főzte, de az ízesítést más csinálta, és akkor most mi lesz? Mindenesetre felállt, készen arra, hogy azonnal szól, amint adódik, csak azt nem tudta, mikor fog adódni. A művezető egyelőre némán kevergette a kávé, az asztalt nézte, és alig láthatóan mozgott a szája. A kockák csörögtek a csészében, elhallatszott a műhely másik végébe is. Ivott egy kortyot, Szonja már indult az iroda felé, a művezető ránézett, jó, hogy jön, mondta, valamit akartam mondani... Én is, nyöszörögte a lány, a művezető... kartársnak... Nevezzen csak egyszerűen Potriennek, mondta a művezető, és küldje be Albertet. Szonja szép volt, csak egy kicsit válogatós, és a művezető szerint a legbutább a műhelyben. Most sem Alberthez ment először, hanem Kelemenhez. Ide ne gyere, hallod, sziszegte már messziről a köpcös, túskehajú ember, ne gyere ide! Azt fogja hinni, hogy én raktam bele! Szonja tágra nyílt szemmel nézett rá, Kelemen bácsi, most nem arról van szó, hogy maga csinálta a kockákat, hanem Alberttel akar beszélni! Na és, mondta Kelemen, nem tudod, melyik a gépe? Na, eredj innen. Szonja tétován nézett körül, Albertnek ugyanis nem volt gépe, de jól látszott, a meóssal a munkadarabokat válogatták az Iván gépe melletti vasasztalon. Szonjának a menésében is volt valami kihívó, amitől annak idején, mikor idejött, sorozatban fúrták át a kezüket az emberek. Aztán megszokták. Engem hív, kérdezte Albert, én nem csináltam semmit! Mit akar? Nem tudom, mondta a lány, és úgy nézett a fiúra, mint akinek udvarolnak. Albert lehúzta a kesztyűt, és beledobta a ládába. Ha nem jönnek vissza, akkor elvitt a rendőrség, mondta, és elindult.

Ide figyeljen, fiatalúr, mondta a művezető Albertnek, amikor az megállt az asztala előtt azzal, hogy tessék. Van már behívója? Még nincs, mondta a fiú, vegye ki a cukrot a kávéból, mert műanyag, tette hozzá. Tudom, mondta Potrien, nem rossz ötlet, többször is használható. És mi lesz, ha elmegy katonának, kérdezte a művezető. Katona leszek, mondta a fiú, egyáltalán nem volt megilletődve. Jó, jó, mondta a szikkadt ember, de azt hallottam, hogy vannak tervei a hadsereggel. Nekem? Igen. Azt hallottam, hogy ha fegyvert kap, akkor azzal, hogy úgy mondjam, vannak elképzelései. Jól tudom? A fiú mélyen a szemébe nézett Potriennek, aztán azt mondta, az biztos. Erre mérget vehet bárki. Foglaljon helyet, mondta a művezető udvariasan, ne feszélyezze magát. Úgy hallottam, hogy itt az irodaház első emeletén akar egy kicsit majd körülnézni. Beszéljen nyugodtan, egymás közt vagyunk, rágyújt? A fiú meglepetten nézett rá, aztán beszélni kezdett. Kintről csak azt látták, hogy Albert gesztikulálva magyaráz, izgatott arccal, közben Potrien szinte barátságossá válik, mi több, mosolyog, nevet, és szaporán bólogat. Ez nincs, mondta Kelemen, Szűcs, gyere, csípjél belém a fogóval. Lassan mindenki leállt, és az iroda felé figyelt. A cukrot megtudta, mondta Szonja, és nem is ideges. Miről beszélhetnek, kérdezte csak úgy, magának Szűcs, nem is kapott választ senkitől, Erzsébet felállt, közelebb somfordált, de így sem hallott semmit. Ne figyeljetelek oda, mondta Elek, majd megtudunk mindent, Albert majd elmondja.

Ebben tévedett. Eltelt már egy óra is, ha nem több, mikor a fiú felállt, nevettek mindketten, felállt Potrien is, és úgy nyújtott kezét Albertnek, hogy közben ballal átölelte, ilyen még nem volt. Soha. És kezét se mosott, mint máskor, sőt belenyúlt kézzel a kávéba, kivette a két műanyag kockát, és odakiáltott Szonjának, hogy ne vegyen most már cukrot, ezt fogjuk legyártani, hogy mindenkinek legyen. Kelemen majd megcsinálja, tette hozzá, és nevetett! Aztán elővette a keféét a zsebéből, és megfésülködött néhány gyors mozdulattal.

Mi a fenét ugattatok ennyit, kérdezte a meós, tán vicceket meséltél az öregnek? Á, semmi, felelte a fiú, és felhúzta a kesztyűt. Csak beszélgettünk, mondta Kelemennek, meg a többinek sorban, ahogy érkeztetek, sok közös témánk van. Nektek, mondta Kelemen, neked, meg Potriennek! Na, ezt hallgassátok meg. Ha nem akarod elmondani, akkor ne mondd, kérlelte Szonja, és maradt, mit akart tőled az öreg? Tán még fiává is fogad, mondta Szűcs utálkozva, fogjátok a hasamat, mert elröhögöm magam! Aztán elkezdtek utálni a fiút, először Szonja. Utálatos vagy, tudod, kérdezte a fiút. Tudom, mondta az, de te is az voltál sokáig.

Aztán elcsendesedtek az indulatok, duruzsolt a műhely tovább, sziszegtek a levegős befogók, ütemesen nyikorogtak, recsegték, ropogtak a fúrók, más nem történt.

Déltájban Potrien csapott egy kört a műhelyben, meg-megállt egyik-másik gépnél, szólt valamit, vagy csak nézelődött, és halkan füttyörészett. Atyaúristen, dűnnyögte Kelemen, amikor a művezető elhaladt a háta mögött, ez a nászindulót füttyöli. Aztán látták, hogy Alberthez megy, aki a szerszámokat rendezte a polcon, és beszélgetnek. Azt akartam még magától kérdezni, hogy mi lesz, ha nem hívják be. Ha nem kap fegyvert. Hm? Ravasz arcot vágott a kérdéshez, de azért figyelt. Albert lassan lehúzta a kesztyűjét és hátrasimította a haját, ami aztán azonnal visszahullt a homlokába. Olyan nincs, mondta. Ha nem visznek be, akkor veszek a zsidogóban. De akkor is. Potrien elnevette magát, nehogy azt higgye, mondta, hogy egy géppisztolyt csak úgy leakaszthat a falról. Akkor is, kezdte a fiú, de a művezető közbevágott, maga mindenben ilyen határozott? Albert nem nagyon értette a kérdést, de bólintott. Kérdezze meg Szonját, mondta, mit kapott, mikor rájöttem, hogy mással is, nemcsak velem.

Igen, mondta a művezető elgondolkozva, persze, maga nem nő, így aztán könnyű. De ha, tegyük fel, húsz vagy harminc év után jönne rá. Mikor már gyerek is van. Hogy valaki olyan szoptatta a gyerekeit, aki mással is, szóval érti, ugye? És sokszor, kérdezte Albert. Sokszor, mondta a szikár ember szomorúan. És ez csak most jött elő, kérdezte a fiú. Potrien sóhajtott, és azt mondta, hogy most. Merthogy az illető elveszti az állását hamarosan. És ilyenkor minden előjön. Albert a kezeit nézte, aztán azt mondta, az olyan nőt, aki egy életen át becsapta, most meg ráadásul cserbenhagyja az urát, ő agyoncsapná. Kérdezés nélkül. Vagy beletenném a nyakát a hurokba, és ráakasztanám a kilincsre, mondta. Potrien nem mondott semmit, heherészett egy kicsit, aztán megveregette a fiú vállát, és otthagyta.

Felmondtak neki, súgta Erzsike Kelemennek, amikor véletlenül elment a férfi mellett. Micsoda, hördült fel az, és ellökött mindent a kezéből. Néhány perc múlva már az egész műhely tudta: Potriennek felmondott az új tulajdonos. Elek azt fejtegette a véccé előterében, hogy nem lehet rajta csodálkozni, régi ember, a régi rendet is kiszolgálta. Szűcs szerint Elek egy nagy marha, de ezzel ne hengejen, itt, a műhelyben senki nem szolgált senkit, csak dolgoztak, mert dolgozni mindig kell. Iván és Ádám megegyeztek abban, hogy ez elég gané dolog, ilyen korban valakit az utcára tenni, hát mihez kezd most? Szonja hol ennek, hol annak adott igazat, Erzsike a kezeit tördelte, és azt hajtogatta, hogy valamit tenni kellene. De mit, kérdezte Kelemen, sztrájkoljunk? Azon mindenki halálra röhögné magát, mikor úgy sincs munka. Albert nem nyilatkozott, és már sajnálta, hogy elszólta magát Erzsike előtt. Arra gondolt, hogy egy rohamkéssel is nagy rendet lehetne vágni az első emeleten. Vagy egy gyalogsági ásóval. Potrien közben az irodában ült, és egy halom papírt nézegetett.

Szóval, tudja, hogy van, ha már az ember megöregszik, mondta a művezető Albertnek. A fiú egy nagy forgácshalom mellett hallgatta. Sajnálja is, folytatta Potrien, meg aztán az illető már nehezen lenne meg nélküle. Hány éves az illető, kérdezte Albert. Körülbelül velem egykorú, mondta a művezető. Én megnyuvasztanám, közölte a fiú, akkor már a mosdókagylóknál álltak. És úgy tessék elképzelni, mondta hevesen Potrien a fiúnak, hogy ez az illető mindig tisztességes volt! Igaz, nem sokra vitte, ő is művezető egy gyárban, az nem sok, de mindig azt mondta, első a tisztesség. Mehetett volna feljebb, de akkor ki kellett volna nyalni egy csomó ember fenekét, olyanoknak is, akiket nem vett semmibe. Szakmailag sem, erkölcsileg sem. Ezt már a raktárablak előtt mondta Albertnek, a fiúnak már zúgott a feje, de nem merete mondani. Szinte az egész műhely állt, őket figyelték. És, tudja, ez az ember, Potrien itt megfogta a fiú karját, közelebb húzta, ez az illető az utolsó percig kiállt az emberei mellett. Mert azt tanulta, hogy a gyárban a munka „becsület és dicsőség” dolga. A fiú sápadtan hallgatta, aztán ezt kérdezte, magának mi fáj jobban, a felesége, vagy az emberei? Potrien elnevette magát, de nem volt abban semmi jókedv, nem én, mondta aztán, egy illető, mindegy, hogy ki. Albert akart valamit kérdezni, de a művezető hirtelen elengedte a karját, és otthagya.

Kedden is Kelemen volt az első, nem tehetett róla, így jött vonat. Végigment a kapcsolókon, bekapcsolt mindent, elszívókat, világítást, a főkapcsolót, bedugta a rezsót a kávéfőzéshez, mindjárt jön Szonja. Aztán meglepődve látta, hogy Potrien már az íróasztalnál ül, de nem gyújt villanyt az irodában. Jó reggelt, köszönt halkabban, mint szokott, aztán azt hitte, rosszul lát. Potrien szeme körül lilás-vöröses folt virított, a száján is látszott egy seb, egyszóval, mint akit rendszeren megruháztak. Később szállingóztak a többiek is, lassan járva, egyik a másikhoz ment, aztán Albert az elektromos kürt kapcsolójához nyúlt, hogy beindítsa a műszakot, Potrien azonban rászólt bentről, hagyja! Jöjjön csak be egy kicsit! A fiú morcosan ment be az irodába, már tudott mindent, ahogy a többiek is. Tessék, mondta, és megállt. Potrien nézte a fiút egy dara-

big, aztán megszólalt, mondja, maga erős, ugye? Albert vállat vont, ezt másoktól kellene megkérdezni, mondta. Igen, igen, folytatta Potrien, úgy hallottam. És bukna magára a nő. Ez nem kérdés volt, a fiú vi-gyorgott, és azt mondta, hogy van, aki bukik. És mondja, ha viszonya lenne egy férjes asszonnyal, meg tudná verni a férjét annak az asszonynak? Az attól függ, mondta a fiú. Akiről tegnap beszéltünk, mondta halkán a művezető. Az más dolog, mondta Albert. Először is, én férjes asszonyokkal nem foglalkozok. Ha meg igen, akkor váljon el, mert az nem megy, hogy én is, meg a férje is. Nem is igen bírná, kérdezze meg Erzsit, hogy ment haza a múltkor. Potrien hátradőlt székében, és ha dohányzott volna, akkor most biztosan fog egy ci-garettát és rágyújt. Tudja, az asszony sokkal fiatalabb, és valamikor... Tóth úr, szült közbe a fiú, tessék en-gem ebből kihagyni, nem értek én ehhez. De ha kell, akárkit megverek. Vagy gerincre vágom, és utána ve-rem meg, mindegy, csak tessék szólni. Elmehetek?

Tessenek dolgozni, szült ki aztán a művezető bizonytalan hangon, mindenki azt folytassa, amit tegnap csinált! Odakint egymásra néztek, aztán Kelemen hangja hallatszott, János, én a teg-napival kész vagyok! Én is, mondta még valaki, nekem sincs több, sipította Erzsit is magas fejjel, már tegnap se tartott be! Nekem is van ezeröttszáz darab készen, ezzel mi legyen? A művezető mintha nem is fi-gyelt volna eddig, most felnézett, tudja mit, Szűcs úr? Fúrjon mindegyikbe egy lyukat. Mondjuk, hárm-as menethez. Kijött a kalitka elé, ott megállt. Lyukat, kérdezte Szűcs, mint aki rosszul hall. Igen, lyukat, mondta Pottien, hárm-as menethez kettőnégyest. Ugye? És a többiek is. Mindenki fúrjon mindenbe egy lyu-kat. Érthető? De hát a rajz szerint nem kell a furat, akadékoskodott Szűcs. Akkor is, mondta a művezető, és egy tiszta zsebkendővel megtörölte a homlokát, sőt továbbmegyek, folytatta, ha ezzel elkészülnek, vágjanak bele menetet. Csend volt. A művezető várt egy kicsit, aztán körülnézett. Érthető? Szóval lyuk, menet, me-gint lyuk, újra menet, és így tovább. De hát akkor tele lesz lyukkal minden, mondta Kelemen, jó lesz ez így? Jó, mondta Potrien, mert akkor a hegesztők precízen behegesztik majd az egészet, és akkor nekik is lesz munkájuk. Hát nem értik?

Olyan csend lett a műhelyben, mint soha máskor. Aztán Kelemen azt mondta, gyerünk akkor, embe-rek, csináljuk, a fene esne ebbe a világba. Mindenki a gépéhez ment, szó nélkül, aztán egymást lesték, hogy vajon mit csinál a másik? Hát semmit. Csak nézegettek erre, arra, de leginkább az iroda irányába. Aztán Kelemen odament Szűcshöz, mondott neki valamit, és elindultak az iroda felé. János, mondta Kelemen Potriennek, hallottuk, hogy... szóval azt hallottuk, hogy felmondtak neked. Csak azt akartuk mondani, hogy sajnáljuk. Nem tehetünk valamit? A rohadt életbe, mondta Albert, mert ő is odakeveredett, mindjárt felmegyek, és puszta kézzel szedek szét mindenkit! Lassan odagyűlt mindenki az iroda ajtaja köré, a műveze-tő csak integetett egy darabig, mert nem jutott szóhoz, uraim, kiabálta, uraim! Arról van szó, hogy nem ne-kem mondtak fel, hanem maguknak! Itt vannak a papírok már egy hete, de nem voltam hajlandó kioszta-ni. Egy halom papírt húzott elő a fiókból, és az asztalra lökte. Megint csend lett. Ez van, folytatta Potrien, és most már látták, hogy ittas. Nem nagyon, de látszott. Maguk már egy hete itt se vannak, mondta tovább a művezető, én meg portás vagyok! Na? Hogy tetszik?

Senki sem emlékezett már, hogy a literes üveg hogy került elő, az biztos, hogy ivott belőle mindenki, pálinka volt. Aztán, mikor elfogyott, Albert kiugrott a sarki boltba, hozott egy másikat, közben beszélget-tek, nevettek, kiderült, hogy az öreg rengeteg viccet tud, aztán táncoltak, Szonja kivette a melleit és min-denkinnek meg lehetett fogni, Potrien is megfogta, aztán megkérte a lány kezét, később Albertnek is meg-kérte, de a fiú nemet mondott, és ezen megint lehetett röhögni. Szűcs már dadogott, Kelemen már azt se, Erzsit pedig percenként megsértődött, és a felmondási papírokat lyukasztgatta. A művezető még megfésült mindenkit a keféjével, aztán eltűnt. Albert akadt rá a vécé előterében, egy madzag volt a nyakán, össze-vissza kötözve, a másik végét húzta felfelé, és fuldoklott. Nincs hová akasztani, mondta a fiúnak, mikor az rányitotta az ajtót, és különben is kurva a feleségem, én meg portás, hát hallottál már ilyet? Aztán, mint egy összeesküvő: megölünk mindenkit, ugye? Az emeleten! Lassan, hogy sokáig tartson! Ha-ha-ha, nevet-gélt később, mikor bevitték az irodába, annyiszor ugrattatok már, gondoltam, egyszer én is megviccellek benneteket. Szevasztok, tette hozzá, és elaludt.

ÖRÖKMOZGÓ

A MÁRCIUSI MŰSORBÓL

ROBERT BRESSON FILMJEI

ÚJ NARRATIVITÁS: FIATAL OSZTRÁK FILMESEK A 80-AS ÉVEKBEN

CANADIAN EXPERIMENTAL MOVIE: FRENKEL, DIAMOND, SNOW

PREMIER: ORSON WELLES / ARANYPOLGÁR

FILMEMLÉKEZET (CINÉMEMOIRE)

MOVEAST (KÖZÉP-KELET-EURÓPAI FILMFÓRUM)

BEVEZETÉS A FILMMŰVÉSZEZETBE (ÁLLANDÓ SZOROZAT)

*minden egyebet megtudhatsz a részletes
havi programból, a moziban.*

ÖRÖKMOZGÓ

VII. ERZSÉBET KÖRÚT 39.

ÚJ MŰVÉSZEZET

A MÁRCIUSI SZÁM TARTALMÁBÓL

Sinkovits Péter: Dokumenta

András Edit: Az amerikai festészet hétköznapi és ünnepnapjai

Mirjam Morad: Oskar Kokoschka / Korai művek, 1906-1917

Szombathy Bálint: Multimédia fesztivál Érsekújváron

Gergely Mariann: Interplays '92 – Bratislava

Tibor de Nagy: A pop art pápája – Andy Warhol

AZ **ÚJ MŰVÉSZEZET** KAPHATÓ AZ ÚJSÁGÁRUSOKNÁL, EGYES BELVÁROSI
KÖNYVESBOLTOKBAN, GALÉRIÁKBAN, METRÓÁLLOMÁSOKON ÉS AZ ART MOZIKBAN.

Előfizethető telefonon, faxon, vagy levélben is. Telefon/fax:
131-6702. Cím: 1054 Budapest V. Báthori utca 10. VII. emelet 707.

Tábor Ádám

SZENTIVÁNEVI ÁLOM

rettegett vagy szent iván éj
hosszú nappal: hosszú árnyék
nagy dél: őriült éjszaka
a szerelem körbelobban
fölrobban az év a csókban
és a fátyol széthasad

szeretett vagy szerető légy
veszeten is meg nyerőként
a szabadság foglya vagy
fekete vagy fehér éjjel
erdő közepébe érsz el
vadászból vált kerge vad

fiatal vagy örök vissza
ostorral hajt trisna krisna
át az életút felén
átbillenve pörög újra
dionysos zarathustra
a lét mókuskerekén

itt az élet fuss el véle
mindjárt itt az erdő széle
hol belepi a nyarat
a zsarnokok halál-hava
megváltó születés-szava
az önkény s az akarat

szent bertalan vagy iván éj
csak az remél aki már fél
de még vallja a hitét
zuboly vagy dalai láma
robin pajtás rohan át ma
hátgerincén és szívéen

robin pajtás hajnal hasad
rögtön hasadra süt a nap
tűnj el! álom vagy csupán
nem is látom csak hűlt helyed
s fölöttem végtelen eged
nagy vagy csendes óceán

rettegett vagy szent iván év
igazi vagy hamis álnév
kérdés és válasz-útra visz
hogyan ki is vagy férfi vagy nő
hatszor hét bár negyvenkettő
egy lesz ha az egybe hisz

Kemény István

A KOBOLDKÓRUS DÉLELŐTTI DALA

Nőni, nőni, mert megverünk!
Egy ideges, rohadt alakot akarunk, akitől félünk.
Nyolcéves vagy? Akkor megverünk.
Mi vagyunk a többi gyerek.

Ez csak a délelőtti dalunk.

Gecik vagyunk, geciségeket is mondunk,
Bele se mersz minket a naplódba írni.
Utánad megyünk az iskolától.
Nőni, nőni, mert megverünk!

Ez csak a délelőtti dalunk.

Megnézünk, amikor szarni akarsz a vécén.
Nőni, nőni, vagy mindig előttünk szarsz tízévesen!
Egy ideges, rohadt alakot akarunk, akitől félünk!
Tizenkettő múltál? Akkor megverünk.

Ez csak a délelőtti dalunk.

Nőni, nőni, különben mi nővünk,
Előrefutunk, és megvárunk a kölykeinkkel.
Kapsz húszt évet, azalatt nem hallasz rólunk,
De ha akkor is egyedül jössz, megölünk.

A VASGOLYÓ

„Egy nagy hőshöz láncolva mindörökre
együttműködöm visszhangos tömlőcével:
kongunk, ha felugrik, ordít és dörömböl,
és hallgatunk, hogyha sír.

Első vagyok az asszonyai között,
a nevüket morogja és éjszakázik,
az enyém csúnya és gyűlöli nagyon,
a bal bokája vérzik – normális vagyok?

Amióta élek, ezt akarom.
A szelíd világban öntöttek engem
szelíd alakba, gömbbe,

s most eljöttek az enyéim, a vadidők,
társam van és rozsdám, amiben járok,
igazi nő lehetek.”

Schein Gábor

TILTOTT FÖLDÖN

Ujjaim, mint kőlapon
a borostyán, kúsznak
bőrödön, s az erek pályáit
követve a lüktető
csomópontokon megpihennek.

Nincs név, amely téged szólít.
Karod nem ölelhet,
bár válladtól kézfejedig
fényleni kezd a bőr,
ha megérintem,
de te nem mozdulhatsz.

Csak a tenyér rácsozatán át
üzenhetünk: a benti lét
melegével, mely áramába fog,
mint a föld vizeit
az örök forgás,

és bár nem szakíthatjuk át
egymást magunkba,
a tiltott föld, ahol élünk,
a lélegzetnél vékonyabb szálú
növényekkel mégis benépesül.

VIRÁG

A ház mögött,
egy nem létező ház mögött,
a kertnek
egy temetőhöz hasonló pontján,

eltűntek az arcok,
a szemek a virágban,
ahogy nézték
egy nyitva felejtett ablakból.

Nem lesz többé özönvíz

KORPA ARTUR

Az eső úgy zúdult a városra, mintha leszakadt volna egy roppant folyam; mintha nyakába esnének égi pocsolyák, egyszerre köpet és keresztvíz, könny, vizelet és kényszerfürdő, mennyei csapszékek fölborult korsói, átlukadt fenekű kutak, mintha eleredt volna a friss halottak elhígult vére valahol félúton fölfelé. És megállt minden egy pillanatra, a tócsákba zökkenő autók, az eső súlyától bénult karok az utcán, a feltámadt szélről elforduló lombok, röptükben a madarak.

Anyádat, mondja Márton partjelző, ahogy összerenzenve kinyitja a szemét a padon, a jó kurva édes anyádat.

Ezt mondja az esőnek, és döbbsen mered maga elé, ebbe a zivatarverte mozdulatlanságba, a vízfüggönyre szegezett madarakra, egy ázott szőrű, lapító kutyára, amely vicsorgó fogai között szorítja a pórázt, a behúzott nyakú, sietősen lépő járókelőkre, akikben mintha megszakadtak volna az inak, s menthetlenül összecuklanának mindjárt; és szemben ott a busz, reflektorának fénye elfoszlik a zuhogó cseppekben, de hiába nézi, nem jön közelebb, mint ahogy zajt sem üt, csak az eső dobolása erősödik az aszfalton és a háztetőkön, zubogása a lefolyókban, és sűrűsödik mormogó tömeggé még távolabb, szorul meg a lélegzet a torkában, a szemközti lelátón, mely egyre hangosabb, ahogy üvöltve pattannak fel helyükről a nézők, fülsetítő lármát csapva, hiszen itt meccs van, ez a stadion, dobban hatalmasat a szíve, és én csak állok földbe gyökerezett lábbal, elbámulva a pálya fölött, tízezer gyűlölettől marcangoló tekintet béklyójában, de nem tudja levenni róluk a szemét, hogy odább lépjen az oldalvonal mellett.

Sípolva száll ki mellkasából a levegő.

Nézz oda, rázza meg a fejét és rándítja meg a vállát önkéntelenül. Elaludtam.

Pedig már nem akartam aludni, tudja, ütögeti meg a Miholka kabátját, aki a kartámlára bukva, csukott szemmel hagyja, hogy szikkadt arcára ömöljön az áldás, erre a kis időre már nem akartam.

Mordulva mozdul a város, nyílnak az ernyők, cuppogó cipők rohannak az árkádok felé, vinnyogva tépdesi pórázát a kutya. Nem akartam már aludni, három napig ki is bírtam, de most már keljen fel, Miholka, mert esik.

Hogy nyomta el mégis az álom a templom melletti padon? Pedig csak leültek a Miholkával egy kicsit. Tán a fülledtség tette, a fullasztó májusi ernyedtség, én nem tudom. Fölröhög, ahogy a Miholka arcát nézi: sáros az arca neki, fekete csikokban patazik róla a víz, mintha a földből mászott volna ki.

De az úgy elaludt, nem tér magához. Hát be lehetett maga nyomatva rendesen, azt mondja Márton partjelző, letörli homlokáról a nedvességet, hátrasimítja csatakos ősz haját. Már én azért odább megyek, ha megbocsát. Mert a víz nem válik vérré.

Nyögve feltápáskodik, megpaskolja még a beburkolózott Miholkát – tán húsz éve már, hogy ismerem, de már akkor bácsizta mindenki az italboltban, hahó, Miholka bácsi, még egy rundót berakunk az arcba! Mire eláll, ki is józanodik. Akkor pedig jól van minden.

Amikor feláll, világos, száraz foltot hagy maga mögött a padon, de elmosza azt is rögtön az eső. Bemelegyek, főnök, megnézem, mi a helyzet. Belekukkantok azokba az ijedős szemekbe. A grabancuknál kéne hátrarántani a fejüket, azt a lehajtott, bágyadt fejüket, hogy mit keresel itten? Mondjad, mi hiányzik, és megkapod. Én is megkapom, azért van a rendszer, megkapod te is. Csak ne sunyítsál, összerakva az ájtatos kezedet. Mert sunyítani járnak ezek ide, főnök. Én mondom. Sunyítani, azt tudtok, más meg dolgozzon helyettesek, mi? Majd mi megcsináljuk a főnökkel, te szemét? A te munkádat? Hát megcsináljuk a nép érdekében, de te akkor elmehetsz a sunyiba végleg, mert a szarrágókat nem szeretjük.

Ha valamit utálok, a szarrágást utálok, mondja Márton partjelző, és a súlyos kaput kijebb tolva belép a templomba. Megrázkódik, hátranéz: micsoda zuhé. Kémleri az utcát, a pad fele pillant, de a Miholka még mindig szundít édesdeden, egy barna kupac a szakadó esőben, háborítatlan békességben a nagykabát alatt, amit még a májusi melegek idején is hord, mert fázik szegény öreg fütyi, valamint én is fázom, az isten verje

meg, ki-kihagy bennünk a központi fűtés, de ez a legkevesebb. Végigfut a hideg a hátán, beleremeg az egész teste. Mégis tán kéne szólni neki.

De képtelen rászánni magát, hogy kilépjen a kapu alól, ahol a hűvös szárazság szinte perzseli a bőrét, emelné le a válláról dohos sötétkéék zakóját előzékenyen, hívgatja beljebb.

Q

quare tristis es, anima mea, et quare conturbas me.

Betelepszik egy padba körülményesen, és figyel. Alig vannak. Elkalandozik a tekintete az oszlopok között és a szentképeken, az ablaknak verődik, ölébe visszhaul. Nem vitatkozik most már magával. Megrebbenek az ujjai, ne is mondjon most már semmit.

Negyvenötben csákánnyal mentünk a fagyott cukorrépára, a Fóti úton túl voltak a földek. Az asszonyok megpucolták, folszeletelték vékony szeletekre, és addig főzték azokban a nyomorult fazekakban, míg a lé ki nem jött belőle. Abból lett a főzelék meg a melasz. Úgyhogy ne mondjon semmit.

Mikor meg találat ért egy lovat, megvártuk, amíg szépen kivérzik az utcán, aztán lekanyarítottunk egy combot belőle. Fura világ volt. De én már nem vitatkozok magával. Most már hagyjon békén.

Fölemeli a fejét, és tisztán, nyugodtan ejti ki a szavakat, hogy hangja léket hasít a sustorgó imákba, és megrepeszti a csöndet, hagyjon engem békén!

Mindenki odafordul, és feketén, mint egy megelevenedett árnyék, feltűnik a plébános az oldalajtóban, puhán koppan és nyüszög a cipője a kövön. Márton partjelző szertartásosan áll föl, magasba lendíti karját. Kérem szépen, a Rezi Karcsi két gimnáziumot járt, mosónő volt az anyja. Ő hurcolta a füzeteket az osztályfőnök után haza meg vissza, mert az osztályfőnök nem cipelhetette. Aztán pedig agyonverték, mert balos volt. Kérem én önöket, mi a tanulság?

Gyónjál meg, testvérem, teszi karjára kezét a pap. Látom, hogy háborog a lelked.

Meggyónok én magának, hogy arról kódul, morran egyet az öreg. A seregben, amikor gyakorlatoztunk, puskát vizsgára volt, és eltévesztettem. Akkor hozták vissza a botütést meg a kikötést. Hátratették az ember kezét, jól tessék idefigyelni, összekötötték, felhúzták lábujjhegyig, amikor meg elájult, pofán löccsentették vízzel, és ment tovább. Ez volt harminckettőben. Attól fogva csak egyre rosszabb lett minden. Úgyhogy a tököm tele van, atyám.

Elmondok én magának egy-két dolgot, fogja halkabbra, és hagyja magát kivezetni az oldalajtón, fel a lépcsőn, leül a pappal szemben egy ódon barna szobában, megállapodik a tekintete a behúzott függönyön, de ne értsen félre. Nem akarok én igazságot, minek az nekem. A Miholka Kispest-drukker, mégis beismeri, ha henc volt vagy tizenegyes, mert korrekt ember, habár sokat iszik. De ha iszik, legalább tudja, mit akar, és mindannyian így vagyunk ezzel. Nahát csak arra akartam kilyukadni, és hasonló belátást várok magától is, hogy leéltem hetvennyolc évet, és arra jutottam, amit nem árt, ha egyszer s mindenkorra az eszébe vés, atyám, hogy nincs Isten.

Maga megfogta a könnyebbik végét a dolognak, és még csak le se csukták érte, de ne szaporítsuk a szót, elég az, hogy keményebben kellett volna megragadni a gyeplőt, nem tartana itt az ország. Tudja, én evangélikus nőt vettem feleségül, és a katolikus egyház jószerivel kitagadott, amikor kiderült, hogy evangélikus esküvőm volt. Ezt azért mondom, hogy tisztán lásson a saját maguk ügyében. Azóta megvan a véleményem, de ne szakítson félbe, jó pap hőttig tanul.

E

lmosolyodik elégedetten, kér egy kis bort, végigméri a bútorokat, amíg a pap a konyhában motoz. Kemény támlájú székek, régi szekreter, festmények a falon, puffadt ölü rekamié, és minden barna, rozsdavörös, még a kristálypoharak is a vitrin mögött ebben a vénhedett világosságban, mintha megsárgult fénykép volna csak az egykori házról, ahol együtt éltünk, kicsim, a szülőktől kapott elaggott huzatok, foszló sarkú terítők között, és mintha maga is ott ülne a képen, idegenül, a papírról csaknem kitántorodva, éppúgy, ahogy otthon érezte magát, amikor csönd volt egy percre, és hátrahajthatta a fejét a szivaccsal tömött támlára, elpilledve egy pillanat alatt, hogy valami delejes erőterbe süppedten egy csöppet pihenjen a délután oszladozó neszezésében, negyven éve, vagy több, atyám, míg csak Denise, a nejem, attól rettegeve, hogy nem tudja már megfékezni férjét egész másnap délutánig, mint rendszeren, hiszen miután magához tért ebből a pár percnyi nyugalomból, nem találta a helyét egész este, loholt egyik szobából ki, a másikba be, és hánykolódva magában beszélt éjjel az ágyban, ami még rosszabb volt, mintha horkolna, mert minduntalan azt hitte, hozzá szól, míg csak Denise mindettől előre riadtan a füléhez nem hajolt, és bele nem kiáltott, három-egy!

Három-egy?!, ocsúdik föl Márton partjelző, és veszíti egyensúlyát az ébrenlét ritkább levegőjében, az

nem létezik, rázza a fejét, hogy három-egy.

Velencében tizenegyezer kurtizán volt, azt a középkort sírod te vissza, kérdezi Denise.

Minek táncolsz az idegeimen, most igazán három-egy?

A tizenhatodik század elején, söpri le az abroszt gyors mozdulatokkal Denise, és átmegy a másik szobába, atyám, talán leül halottsápadtan és kötni kezd, mert mindig kötni kezd, ha sírhatnékja van, és végül sose sír, csak köt.

És ott marad Márton partjelző egyedül, de csak kókadtan figyeli a lámpa alatt köröző két legyet, mert nem tudja még biztosan, a három-egyét csak álmodta-e, vagy Denise úzott gúnyt belőle ismét, mint ahogy mindenkit az ujjá köré csavart, és úgy játszottak engem ki, atyám. Ez az öt perc volt az enyém az egész délutánból, ezek az öt percek az egész életemből, a futballt kivéve, mióta csak elvettem ezt a nagyon gonosz asszonyt, és nem átalított fölverni belőle azzal, hogy három-egy, pedig nem is volt három-egy, még meccs se volt; aztán fogja, és visszajön félóra múlva, amikor már homályba borult a szoba, és a legyek szédülten mászkálnak az asztalon, és odaáll mellém, ráfúj a légyre, az meg ugyanoda visszazáll, én is ráfújok, és visszazáll, egyszerre fújunk, húz egy kis hurkot a levegőben, és visszazáll. Akkor pedig újra jól van minden.

Fölhajtja egyszerre a bort, közelebb tolja az üveghez a poharat. Nézi, ahogy a pap tölt megint; egészségére.

Tulajdonképpen csak az eső elől húzódtam be, de ha már ilyen szívélyesen meginvitált, nem bánom, ha elbeszélgetünk. De aztán a Miholkához vissza kell mennem, nem ébredt föl a felhőszakadásra se, egyre többet alszik meg temetőbe jár, mit csináljon szegény, az vesse rá az első követ. Nincs már sok neki se hátra, szoktatgatja magát. Először csak a rokonok temetésére megy az ember, aztán elhalnak a barátok, újabban meg, mondja nekem, ismeretlen temetéseken is ott van, beáll a gyászolók közé, kezét ráz, figyeli a lapátolást. Múltkor bedöcög nekem a kricsmibe, rágyújt, előrukkol azzal, hogy meghalt valami Demeter Lajos.

Hát aztán, mondom neki, ki az a Demeter Lajos.

Erre éktelenül begurult, elment már egy kicsit a gögyija, de ne bántsuk. Mittudomén ki a Demeter Lajos, azt kiabálja, már olyan rekedtesen, mert lassan kiszáll belőle az utolsó hang is, most jövök a Megyeriből, meghalt egy ember, és te le se szarod?

Na hiszen. Mit lehet erre mondani, atyám. Azt mondtam, igyunk egy hosszúlépést. Hát, iszogatjuk a hosszúlépést, egyszer csak beront az Ede. Aki gebinbe fuvarozik. Tisztán látom magam előtt, ahogy beront az Ede, atyám, de hogy mit akart, veszek meg, arra már nem emlékszem.

Lényeg, hogy kinn alszik, addig se beszél legalább.

Már a Miholka.

De visszakanyarodva a mi ügyünkhöz, atyám, én megmondom magának nyíltan, hogy szerzetes akarom lenni régen. Csak hát se nem bér málkóztam, se semmi. Egyszer megkérdeztem egy papot, hogy legyek-e szerzetes, van-e valami jó kis kódex, amit le kell másolni, és ha senki sem szól hozzám egész nap, akkor leszek, mert a kolostori csend nagyon vonzott engem mindig, és tán néha ma is arra vágyom, ami két filmben is benne volt, habár nem sűrűn járok moziba. De szó szót követett, és azt válaszolta, találjam meg a helyem az életben, alapítsak családot. Épphogy leszereltem. És még azt is hozzátette, hogy imádkozzak sokat, és az Isten útmutatással fog szolgálni. Na, arra várhattam. Ide nézzen, a hetvennyolcadik tapsom, és úgy nézek én ki, mint akinek az Isten útmutatással szolgált?

Fölpattan, az ablakhoz megy fürgén, kiles a két függöny között. Innen például nem lehet látni, de ha kimegyünk, megmutatom. Dühöng a vihar, veri a posványos víz a fejét, de meg se moccan. Ezért irigylem, az álmaiért. Én csak egyszer álmodtam szépet, huszonegy éves koromban, másnap el is mentem szerzetesnek, de nem fértem be a keretbe. Fenemód válogatóság maguk.

Mielőtt még közbeszólna, befejezem ezt az egy mondatot. Hogy mi mindenen mentem keresztül, maga elképzelni se tudja, de ha levetné ezt a fekete gúnyját, és végigjárna az én utamat, magának se lennének illúziói. Huszonegy és ötvenhat éves korom között minden áldott délután leültem öt percre, és vártam az Istent, hogy mondjon valamit pro vagy kontra. Közben keveset aludtam és rosszul, nehéz volt az életem, de szorozza be azt az öt percet, és jókora idő jön ki. Hasznos tagja voltam a társadalomnak, tisztességgel beilleszkedtem a szocialista világrendbe, megtaláltam ott a helyemet, elvégeztem az esti iskolát, azt mondja a Helyei Jenő, maga, Márton, csak vigyázzon, így mondja nekem, el ne kallódjon, még sokra viheti. Hát, kérem szépen, tizenkétszer voltam partbíró az első osztályban, és egyszer vezettem is, csak köd volt. Nem hinném, hogy maga különösebben ért a futballhoz, hagyjuk is ezt, de ha a Palotás neve mond magának valamit, hát én a Palotással beszélgettem egyszer, és felhívtam a figyelmét, de ne menjünk részletekbe.

Egészen felhevül, ahogy áll az ablak előtt, egy széktámlára támaszkodva, felemelt jobb karral, mint aki arra számít, hogy egyszer csak elfogy körülötte a levegő.

Én, aki felhívtam a Palotás figyelmét, és aki elvesztettem a bal szemem világát hipp-hopp a nejem halála után, mert elment a látásom magától, és nem talál orvost, aki tudná, miért, én mondom magának, hogy nincs Isten. Egész életemben azt tettem, amire a lelkiismeretem vezérelt, és hogy sokaknak nem tetszett, nem az én hibám. Megmondom őszintén, hogy sok gazembert és csirkefogót segítettem a megérdemelt helyére. De korrekt jelentéseket írtam, és nem hazudtam soha. Nekem viszont örökké mindenki hazudott.

És jól tessék idefigyelni, nagy hidegem van nekem belül, mert fölfáztam a sok kódorgás közben az utcán, mivel nekem nincsen otthonom annyi esztendő szolgálat után, csak egy kis lakásom van, tanácsi, ahová rühellek menni, de nem vádolok senkit. És látja, most is vinne már kifele a lábam, csak azt várom, hogy elálljon az eső.

A plébánosra néz, ingatja a fejét. Hát ez a valóság. Mert ha volna Isten, akkor én nem mondanám magának, hogy nincs, mert én nem hazudok soha.

Gyónjál meg, testvérem, és megtisztul a lelked, mint zivatar után az ég, azt mondja a plébános türelemmel. És a bűnbocsánat lecsillapítja a szívet és az elmét, miként az elemek tombolása után az égre feszül a szivárvány, jelélül annak, hogy nem lesz többé özönvíz.

Majd én bocsátok meg legelőször, ha tudok, emeli fel a hangját Márton partjelző, és ha elvégeztem magamban, visszajövök, hogy mire jutottam. Addig is minden jót, atyám, jóféle bora van. Én huszonegy éves koromban lepkét gyűjtöttem, saturnia pyrim volt kérem szépen, kettő. Kilencszázötvenhétben pedig megöltem a feleségemet. Most pedig elmegyek, maga meg gondolkozzon el, atyám, de jó mélyen. Jó mélyen gondolkozzon el.

Imádkozom érted, testvérem, azt mondja a pap.

Na, föl a fejjel, teszi a vállára csontos kezét az öreg, nem kell azért mindjárt nekikeseredni. Ráér még avval. Eljön mindennek az ideje.

Nem várja meg, hogy a pap is fölálljon, kiteszítja az ajtót, nagy csörömpöléssel nekidől az üvegszekrénynek, legyint egyet és kibaktat, le a lépcsőn, végig az oldalfolyosón, kis vízcsíkot húzva maga után a földön, mert rendületlenül csöpög még a zakója és a nadrágja is; kilép az utcára, nagyot szív az áporodott, esőszagú levegőből, elfullad, köhögni kezd.

Valami baleset lehetett, mert nejlonnal letakart holttestet emelnek föl egy kocsira, én is jövök már nemsoká, int felé Márton partjelző cinkosan, majd elmondod, pajtás, ki volt a hibás. Átgázol a tócsákon a pad felé, előhalászik a zsebéből egy épen maradt cigarettát, három gyufát hajít el, mire sikerül meggyújtania. A Miholka nincsen már ott, de száraz a helye, odaül, komótosan leveri a hamut, kifújja a füstöt, lesimítja szabad kezével a haját, megigazítja magán a zakót, kicsavarja gallérből a vizet. Nem jutottunk sokra, főnök, azt mondja halkán, de nem adjuk föl. És amikor elgondolkozva felpillant, és a házakon túl, a hegyek fölött meglátja a tompa fényű, elmosódott szivárványt, kuncogni kezd magában. Ezt elmondom Miholkának, ha összefutunk este, hadd röhögjön a szerencsétlen. És rázkódva tör föl belőle a nevetés, csapkodja vígan a térdét, nem lesz többé özönvíz! Nem lesz többé özönvíz, mi? Na hiszen, ki vagyunk segítve.

És nevet harsányan, míg nem a felé pillantó járókelők arcában fölfedezi a Miholka vonásait, ő is röhög, bizony ám, hullámszik a válluk, szemükbe csapódnak a fehér, lucskos hajtincseik, harákolva, fulladozva verik együtt az asztalt, nem bírják abbahagyni, és jól van minden, így vagy úgy, de megvagyunk, atyám.

ÚJ 2000 KÖNYV A JOBB BOLTOKBAN

SAULIUS TOMAS KONDRITAS

A kígyó pillantása

AZ ARANY/KÖZÉP/EURÓPA SOROZAT ELSŐ KÖTETE
ÁRA 222 FORINT

„Végre, megint...”

Lélegzet Könyvek

A KÖNYVESBOLTOKBAN IS, DE NEM CSAK OTT

Mándy Stefánia: Az ellopott történelem

Válogatás annak a költőnek 1944-1992 között írt verseiből, akinek Magyarországon
fél évszázada nem jelenhetett meg verseskötete.

ÁRA 120 FORINT

Surányi László: Metaaxiomatikai problémák

A szerző Szabó Lajos nyelvmatézisére építve, Platón, a Kabbala, Anselmus, Cusanus,
Descartes, Bolyai János, Schmitt Jenő, Mondrian, Gödel stb. idevágó gondolatait
feldolgozva a matematikai alapkutatás alapjaira kérdez rá tanulmányában.

ÁRA 180 FORINT

A KÖNYVEK MEGRENDELHETŐK POSTAI UTÁNVÉTEL,
20 SZÁZALÉKOS ENGEDMÉNNYEL IS A KIADÓ CÍMÉN:
TYPOTEX KIADÓ, 1013 BUDAPEST, BATHYÁNY UTCA 14.

Adam Zagajewski

LEMBERGBE MENNI

SZÜLEIMNEK

Lembergbe menni. De melyik állomásról, hogyan, ha nem álmunkban, hajnalban, mikor a bőröndök harmatosak és kívánságra robognak elő az expresszvonatok. Elmenni Lembergbe, hirtelen, az éj közepén, nappal, szeptemberben vagy épp márciusban. Ha Lemberg megvan még a határok takarói alatt, nemcsak az új útlevelemben, ha nyárfák, kőrisek zászlói lélegeznek ma is hangosan, mint az indiánok, patakok mormolják a homályos eszperantót, s a fű közt siklók tűnnek el, mint az oroszban a lágyjel. Csomagolni és elmenni, búcsú nélkül, délben, eltűnni ebből a világból, úgy, ahogy a kisasszonyok aléltak el. És zöld lapulevelek, seregyi lapu árnyékában, velencei kávéházi napernyők alatt, lám, csigák beszélgetnek az örökkévalóságról. De a székesegyház az égbe nyúlik, emlékszel, felmutat függőlegesen, akár a vasárnap. És fehér szalvéták, s a málnával teli vödör a padlón, s a vágyam, ami akkor még nem is volt, csak a kertek, a dudva, a borostyánszínű cseresznyék meg az illetlen Fredro. Lemberg túl sok volt mindig, senki se érthette meg minden negyedét, senki se hallhatta meg minden egyes napsütötte kő suttogását, a pravoszláv templom éjjel másként hallgatott, mint a székesegyház, a jezsuiták levelenként keresztelték a növényeket, de azok csak nőttek, nőttek ész nélkül, az öröm ott bujkált mindenütt, megbújt a folyosókon, a maguktól forgó kávédarálóokban, a kis kék teáskannákban, a keményítőben (a keményítő volt az első formalista), az esőcseppekben, a rózsatövisben. Az ablak alatt a fagyott forzícia – sárgállt.

ADAM ZAGAJEWSKI lengyel költő 1945-ben született Lvovban. Később visszatelepült Lengyelországba, jelenleg Párizsban él.

Kongtak a harangok, a levegő remegett, a színház
 előtt az apácák főkötői úsztak vitorlásrajokként,
 oly sok volt a világ, muszáj volt ráadást
 adnia, nem egyszer, százszor, véget nem érőn,
 a közönség tombolt és nem akarta
 elhagyni a termet. Nénéim még nem tudták,
 hogy egyszer fel fogom támasztani őket,
 milyen istenesen is éltek, milyen magányosan,
 a cselédlányok friss tejfölért szaladtak,
 tisztán, ropogósra vasaltan – otthon kis
 bosszúság, nagy reménykedés. Brzozowski
 eljött felolvasni, egyik nagybátyám
 költeményt írt, *Miért?*, ezzel a címmel,
 s a Mindenhatónak ajánlva, és Lemberg túláradt,
 semmi edénybe nem fért, poharakat
 vetett szét, kiáradt a tavak vizével,
 a tocsogókéval, kicsapott a füstben minden
 kéményből, tűzzé lett, viharrá, nevetése
 villámokat rajzolt, megcsendesedvén pedig
 hazament, az Újtestamentumot olvasta,
 s a díványon aludt a hucul szőttes alatt.
 Túl sok volt Lembergől, ma már nincsen
 semmi, s ahogy nőtt féktelenül, nekiment
 az olló, a fagyoszszentek májusban
 mint mindig irgalom, szeretet nélkül
 jaj várjatok hadd jöjjön a meleg hadd
 jöjjön június a puha páfrány terüljön
 végtelen mezőivel a nyár – a valóság!
 De az olló vágta, ment a vonal mentén,
 eleven szálakon át, szabó, kertész, cenzor
 nyirbálta a testet, a koszorúkat, ádázul
 csattogott a metszőolló, mintha csak hattyút vagy
 őzikét vágna ki a kivágós játékban.
 Olló, bicska, zsilett kaparta, vágta,
 nyeste a suhanó könnyű ruhákat, főpapokét,
 terekét, épületekét, hangtalanul
 dőltek a fák, mint az őserdőben,
 a székesegyház remegett. És a hajnali búcsúzás,
 zsebkendő nélkül, könnyek nélkül, ó azok a
 száraz ajkak, nem látlak soha többé, még annyi
 halál vár rád! Mért kell minden városnak
 Jeruzsálemmé válni és minden
 embernek zsidóvá és csomagolni máris,
 amilyen gyorsan csak lehet, mindig, naponta,
 és lélekszakadva menni, Lembergbe menni,
 hiszen megvan, oly ép és rezzenetlen, akár
 egy őszibarack. Lemberg mindenütt van.

FORDÍTOTTA HALASI ZOLTÁN

Nem könnyű

hozzájutni egy-egy új verseskönyvhöz. Mondjuk **Bratka László** „*Sarkcsillagig érő ajtófélfá tövében*” című kötetéhez. (Széphalom Könyvműhely).

Mielőtt a kiadónak írna, mindenképpen próbálkozzon az **Írók Boltjában** (Budapest VI. Andrásy út 45.).

Vagy a **Pont Könyvesboltban** (Budapest V. MÉRLEG utca 6.)

Nappali Ház

1993/1-ES SZÁM

- Nádas Péter: Helen
- Kalmár Melinda tanulmánya és Ungváry Rudolf naplója
- Garaczi László, Kukorelly Endre, Koppány Márton és Csáky M. Caliban versei
- Solymosi Bálint, Forgács Zsuzsa, Zirkuli Péter és Németh Gábor prózái
- Angyalosi Gergely és Mészáros Sándor **Márton László** új regényéről
- Ales Debeljak a megváltozott Szlovéniáról
- Antonin Artaud színpadi jelenete

Mit kapni manapság a boltban?

DANYIIL HARMSZ

Mit kapni manapság a boltban?

Koratigin megérkezett Tikalejevhez, de nem találta otthon. Tikalejev ez idő alatt a boltban volt, cukrot, húst és uborkát vásárolt.

Koratigin ott toporgott Tikalejev ajtaja előtt, és már épp egy rövid levélkét készült írni, amikor észrevette, hogy jön maga Tikalejev, kezében viaszosvászon szatyorral.

Koratigin, meglátva Tikalejevet, odakiáltott:

– Már egy órája várom!

– Ez nem igaz – mondta Tikalejev –, legfeljebb huszonöt perce, hogy elmentem itthonról.

– Azt nem tudom – mondta Koratigin –, én mindenesetre legalább egy órája itt vagyok.

– Ne hazudjon – mondta Tikalejev. – Hazudni bűn.

– Tisztelt uram – mondta Koratigin –, kérem, válogassa meg a szavait.

– Úgy gondolom... – kezdte volna Koratigin, de Tikalejev félbeszakította és így szólt:

– Micsoda jómadár vagy te!

E szavak annyira felbőszítették Koratigint, hogy az ujjával befogta az egyik orrlyukát, a másikat pedig kifújta Tikalejevre. Ekkor Tikalejev kirántotta a szatyorból a legnagyobb uborkát, és fejbe vágta vele Koratigint.

Koratigin a fejéhez kapott, összeesett és meghalt.

Hát ilyen nagy uborkákat lehet manapság kapni a boltban.

Ivan Jakovlevics Antonov karrierje

Ez még a forradalom előtt történt.

Egy kereskedőné nagyot ástott, s berepült a szájába egy kakukkmadár.

Felesége ordítására odarohant a kereskedő, egy pillanat alatt átlátta a helyzetet, és megtalálta a legjobb megoldást. Így lett ismertté a város lakói előtt, és bevásárolták a szenátusba.

Körülbelül négyévi szolgálat után azonban a szerencsétlen kereskedő ástott egyet, s berepült a szájába egy kakukkmadár. Férje ordítására odarohant a kereskedőné, és megtalálta a legjobb megoldást.

Találékonyságának híre terjedt az egész vidéken, és a kereskedőné a fővárosba vitték, hogy bemutassák a metropolitának.

A metropolita, miközben a kereskedőné hosszú elbeszélését hallgatta, ástott egyet, s berepült a szájába egy kakukkmadár. A metropolita ordítására odarohant Ivan Jakovlevics Grigorjev, és megtalálta a legjobb megoldást.

Ezért Ivan Jakovlevics Grigorjevet átkeresztelték Ivan Jakovlevics Antonovnak, és cárrá koronázták.

Így derült most már végre fény arra, hogyan csinált Ivan Jakovlevics Antonov karriert.

1935. január 8.

Az álom

Kalugin elaludt, és azt álmodta, hogy ül egy bokorban, a bokor mellett pedig egy rendőr halad el.

Kalugin felébredt, megvakarta a szája szélét, aztán megint elaludt, és azt álmodta, hogy a bokor mellett sétál, a bokorban pedig egy rendőr csücsül.

DANYIIL HARMSZ írásait a *Poljot za nyebesza* című kötetéből vettük át (Sovjetszkij piszatyel, 1991).

Kalugin felébredt, újságot tett a feje alá, hogy ne nyálazza össze a párnát, aztán megint elaludt, és megint azt álmodta, hogy ott ül a bokorban, a bokor mellett pedig elsétál egy rendőr.

Kalugin felébredt, kicserélte az újságot, lefeküdt és újra elaludt. Elaludt, és megint azt álmodta, hogy a bokor mellett sétál, a bokorban pedig rendőr csücsül.

Ekkor Kalugin felébredt, és elhatározta, hogy nem alszik tovább, de rögtön elnyomta az álom, és azt álmodta, hogy egy rendőr mögött ül, mellettük pedig bokrok sétálnak.

Kalugin felordított, hánykolódni kezdett, de felébredni már nem tudott.

Kalugin négy nap és négy éjjel aludt egyfolytában, és az ötödik napon olyan soványan ébredt, hogy csizmáját, nehogy leessen, spárgával kellett a lábához kötni. A péknél, ahol Kalugin mindig búzakenyereket vásárolt, nem ismerték meg, és rozskenyereket nyomtak a kezébe.

A közegészségügyi bizottság pedig, amely lakásról lakásra járt, Kalugin megpillantva arra a megállapításra jutott, hogy nem felel meg az egészségügyi előírásoknak, semmi hasznat sem hajt, ezért utasította a lakóbizottságot, hogy a szeméttel együtt dobják ki.

Kalugin félbehajtogatták, és kidobták, mint valami szemetet.

Az előadás

Puskov kijelentette:

– A nő a szerelem esztergapadja.

Mire rögtön kapott egyet a pofájába.

– De hát miért? – kérdezte Puskov.

Ám kérdésére nem kapott választ, így hát folytatta:

– Úgy gondolom, hogy a nőkhöz alulról kell közelíteni. A nők ezt így szeretik, és csak úgy tesznek, mintha nem így szeretnék.

Ekkor Puskovot megint pofán vágták.

– De hát mi ez az egész, elvtársak? Akkor inkább nem beszélek – mondta Puskov.

Egy fél perc elteltével azonban tovább folytatta:

– A nő úgy van elrendezve, hogy mindene puha és nedves.

Ekkor Puskovot megint pofán vágták. Puskov megpróbált úgy tenni, mintha észre sem vette volna, és folytatta:

– Ha megszagoljuk a nőt ...

– Ekkor azonban Puskovnak akkorát nyomtak a pofájába, hogy odakapott, és így szólt:

– Elvtársak! Ilyen körülmények között teljesen lehetetlen megtartanom az előadást. Ha ez továbbra is így fog folytatódni, elnémulok.

Puskov várt egy fél percet, aztán folytatta:

– Hol is hagytuk abba? Ja, igen. Tehát. A nő szereti bámulni önmagát. Amikor leül a tükör elé teljesen pucéran ...

Ennél a szónál Puskov megint kapott egyet a pofájába.

– Pucéran – ismételte Puskov.

Puff! – bele a pofájába.

– Pucéran! – kiáltotta Puskov.

Puff! – bele a pofájába.

– Pucéran! A nő pucér! Pucér spiné! – ordította Puskov.

Puff! Puff! Puff! – záporoztak az ütések Puskov pofájára.

– Pucér spiné korsóval a kezében! – ordította Puskov.

Puff! Puff! – hullottak Puskovra az ütések.

– Szoknyapecér! – ordította Puskov, forgolódva az ütések elől. – Pucér apáca!

Ekkor azonban Puskov egy olyat kapott a pofájába, hogy elvesztette az eszméletét, és a földre zuhant, mint akinek gáncsot vetettek.

1940. augusztus 12.

2. szimfónia

Anton Mihajlovsics köpött egyet, azt mondta, hogy „hej”, megint köpött egyet, megint azt mondta, hogy „hej”, aztán megint köpött egyet, megint azt mondta, hogy „hej”, és elment. Na, mindegy. Inkább mesélek Ilja Pavlovicsról.

Ilja Pavlovics 1893-ban Konstantinápolyban született.

Még kisgyermekként Pétervárra került, és ott elvégezte a Kirocsnoj utcai német iskolát. Később valami boltban dolgozott, aztán még valamit csinált, majd a forradalom kitörésekor emigrált. Na, de hagyjuk. Mesélek inkább Anna Ignatyjevnről.

Anna Ignatyjevnről mesélni azonban nem is olyan egyszerű. Először is: nem tudok róla semmit, másodsor pedig most lepottyantam a székről, és elfelejtettem, hogy miről is akartam beszélni. Inkább mesélek magamról.

Magas vagyok, okos, elegánsan, ízlésesen öltözködöm, nem iszom, nem járok lóversenyre, ellenben vonzódok a nőkhöz. És hát a nők sem vetik meg a társaságomat. Sőt kifejezetten kedvelik, ha velük sétálgatok. Szerafima Izmajlova már nemegyszer meghívott magához, és Zinaida Jakovlevna is azt mondta, hogy mindig szívesen lát. Marina Petrovnával pedig volt egy érdekes esetem, amit most el is szeretnék mondani. Az eset teljesen szokványos, de mégis érdekes, mivelhogy Marina Petrovna nekem köszönhetően olyan kopasz lett, mint a tenyerem. A dolog a következőképpen történt: megyek egy alkalommal Marina Petrovnához, ő meg puff – megkopaszodott. Hát ennyi.

1941. június 9–10.

Öregasszonyok, akik kiesnek az ablakból

Egy öregasszony túlzott kíváncsiságában kihajolt az ablakon, lezuhant, és halálra zúta magát.

Kihajolt az ablakon egy másik öregasszony, és látta, ahogy az első halálra zúta magát, de túlzott kíváncsiságában kihajolt az ablakon, lezuhant, és halálra zúta magát.

Ezután kihajolt az ablakon a harmadik öregasszony, aztán a negyedik, majd az ötödik is.

Amikor a hatodik is lezuhant, eluntam nézni őket, és elindultam a Malcevskij piacra, ahol – mint hallom – kötött sálat ajándékoztak egy vak embernek.

A professzor feleségének története

Egyszer egy professzor evett valamit, amit jobb lett volna nem ennie, és ettől hányni kezdett.

Odamegy hozzá erre a felesége, és megkérdezi: „Mi van veled?” A professzor meg azt mondja: „Semmi.”

A felesége meg otthagya.

A professzor lefeküdt a díványra, heverészett egy kicsit, kipihente magát, és bement dolgozni.

A munkahelyén meglepetés várta: fizetéscsökkentés – mostantól 650 rubel helyett csak 500-at kap.

A professzor rohant fűhöz-fához, de nem segített semmi. A professzor fölment az igazgatóhoz, aki jól nyakon vágta. A professzor a könyvelőhöz fordult, az meg így szólt: „Forduljon az igazgatóhoz.” Erre a professzor vonatra ült, és elindult Moszkvába.

Útközben a professzor influenzát kapott. Megérkezett Moszkvába, de már kiszállni sem tudott.

A professzort hordágyra fektették, kórházba szállították.

A professzor alig négy napot fektet a kórházban, mikor meghalt.

A professzor testét elégették a krematóriumban, hamvait egy befőttesüvegbe rakták, és elküldték a feleségének.

Nos, ül a professzor felesége, és éppen kávézik. Egyszer csak csengetnek. Hát ez ki? „Csomagja érkezett.”

Az asszony megőrül, fülig ér a szája, egy félrubelest nyom a postás kezébe, és sietve nekilát a csomag kibontásának.

Nézi-nézi, hát a csomagban egy hamuval teli befőttesüveg, rajta cetli: „Ez minden, ami a férjéből maradt.”

Az asszony egy szót sem ért az egészből, rázza a befőttesüveget, tartja a fény felé – a cetlit pedig hatszor is elolvassa. Mikor végre felfogta a helyzetet, szörnyen nekikeseredett.

A professzor felesége kesergett, sírdogált vagy három órát, aztán elindult, hogy a hamuval teli befőttesüveget eltemesse. A befőttesüveget újságpapírba csavarta, és elvitte az Első Ötéves Terv parkba, amit korábban Tavricseszkijnek hívtak.

A professzor felesége kinézett magának egy csendesebb sétányt, és már éppen készült a befőttesüveget a földbe ásni, amikor hirtelen feltűnt a parkőr.

– Hé! – kiáltotta a parkőr. – Te meg mit csinálsz itt?

A professzor felesége megijedt, és azt mondta:

– Hát, én csak néhány békát akartam az üvegbe gyűjteni.

– No – mondja erre a parkőr –, abban nincs semmi rossz. Csak aztán vigyázz, mert a fűre lépni tilos!

Mikor a parkőr elment, a professor felesége elásta a befőttesüveget, egy kicsit körbetaposta a földet, és sétára indult a parkban.

A parkban viszont ráakaszkodott valami matróz. Gyere csak, aszongya, gyere, bújjunk ágyba. Ő meg erre azt feleli: „Miért kellene nappal aludni?” De az csak hajtogatja: bújjunk ágyba, gyere, bújjunk ágyba.

Mire a professor felesége tényleg elálmosodott.

Járja az utcákat, közben meg aludni szeretne. Körülötte emberek futkosnak, valahogy mindegyik olyan kékes meg zöldes színű – ő meg csak aludni szeretne.

Megy, és közben alszik. És azt álmodja, hogy szembe jön vele Lev Tolsztoj egy éjjeliedénnyel a kezében. Megkérdezi tőle: „Hát ez meg micsoda?” Az meg ujjával a bilire mutat, és így szól: „Nos – mondja –, idecsináltam egyet s más, és most viszem, hogy megmutassam az egész világnak. Hadd lássa – mondja – minden ember.”

A professor felesége is nézegetni kezdi, és látja, hogy már nem is Tolsztoj áll előtte, hanem egy pajta, a pajtában pedig ott ül egy tyúk.

A professor felesége a tyúk után vetette magát, de a tyúk bebújt a dívány alá, ahonnan viszont már nyúl képében pislogott kifelé.

A professor felesége a dívány alá mászott a nyúlért, ám ekkor felébredt.

Felébredt, és látja ám, hogy tényleg egy dívány alatt fekszik.

A professor felesége kimászott a dívány alól, és rájött, hogy ez bizony az ő tulajdon szobája. És az asztal is ott áll a félig megivott kávéval. Az asztalon pedig ott hever a cetli: „Ez minden, ami a férjéből maradt.”

A professor felesége megint felsírt, és leült, hogy megigya a kihűlt kávé.

Egyszer csak csengetnek. Mi az? Emberek lépnek be az ajtón, és azt mondják neki: „Gyerünk.”

– Hová? – kérdezi a professor felesége.

– A bolondokházába – felelik.

A professor felesége kiabálni, makacskodni kezdett, de az emberek megragadták, és elszállították a bolondokházába.

És most ott ül egy teljesen normális professorfeleség az elmeógyógyintézet egyik priccsén, kezében horgásbotot tart, és láthatatlan halacskákra horgászik a padlóról.

És ez a professorfeleség csupán egyetlen szánalmas példa arra, hogy hány olyan szerencsétlen van, aki nem az őt megillető helyet foglalja el az életben.

1936. augusztus 21.

10-es számú kék füzet

Volt egyszer egy vörös hajú ember, akinek nem voltak szemei és fülei. Haja sem volt, úgyhogy vörösnek is csak megegyezéssel alapon nevezték.

Beszélni nem tudott, mivelhogy nem volt szája. Orra úgyszintén nem volt.

Még lábai és kezei sem voltak. Hasa sem volt neki, háta sem volt neki, gerince sem volt neki, és nem voltak belső szervei. Semminek nem is volt semmije. Úgyhogy érthetetlen, kiről van szó.

Talán jobb is, ha nem beszélünk róla többet.

1937

Fegyva Davidovics

Fegyva sokáig lopakodott a vajtartó felé, végül elkapva a megfelelő pillanatot – amikor felesége lehajolt, hogy lábán levágja a körmököt –, gyorsan, egyetlen ujjmozdulattal kikanyarította a tartóból az összes vajat, és a szájába dugta. De ahogy visszacsukta a vajtartót, kezében váratlanul megcsörrent a fedő. Felesége nyomban kiegyenesedett, és látva, hogy üres a vajtartó, ollójával rábökött, majd szigorú hangon így szólt:

– A tartóból eltűnt a vaj. Hová lett?

Fegyva csodálkozó szemeket meresztett rá, és nyakát kinyújtva belenézett a vajtartóba.

– Ez a vaj a te szádban van – közölte a felesége, és ollójával Fegyára bökött.

Fegyva tagadólag rázta a fejét.

– Ahá – mondta a felesége –, szóval megkukultál. A fejedet rázod, mert a szádat teletömted vajjal.

Fegyva, kidüllesztve szemeit, kezével a felesége felé legyintett, mintha azt mondaná: „Ugyan már, mit nem mondasz!”

De a felesége így szólt:

- Hazudsz, nyisd ki a szád!
- Mm... – mondta Fegyva.
- Nyisd ki a szád – ismételte a felesége.

Fegyva széttárta az ujjait, és felnyögött, mintha azt mondaná: „Jaj, teljesen kiment a fejemből... azonnal jövök!” – és felállt, hogy kimenjen a szobából.

– Állj! – kiáltotta a felesége.

De Fegyva sietve elindult, és elűnt az ajtó mögött. Felesége utánvetette magát, ám az ajtónál megtorpant, merthogy pucér volt, és így mégsem mutatkozhatott az előszobában, ahol a lakás többi lakói is közlekedtek.

– Elment – mondta a felesége, s közben leült a díványra. – A fene esne belé!

Fegyva pedig a „Belépni szigorúan tilos! feliratú ajtóhoz araszolt, kinyitotta és bement.

A szoba, ahová Fegyva belépett, keskeny volt és hosszú, egyetlen ablakát újságpapír takarta. A szobában – jobbra a falnál – egy piszkos, rozszant heverő állt, az ablaknál pedig egy asztal, ami voltaképpen egy éjjeliszekrényre és egy széktámlára helyezett deszka volt. Balra a falon kettős polc lógott, amin valami felismerhetetlen dolog hevert. A szobában ezen kívül semmi se volt, leszámítva a heverőn fekvő faközöld arcú embert, aki hosszú, rongyos, barna színű kabátot és fekete szövetszövet nadrágot viselt, amiből kilógott tisztára mosott, csupasz lába. Az ember nem aludt, s átható tekintettel a belépőre meredt.

Fegyva meghajolt, összeütötte a bokáját, s miután ujjai segítségével kiemelte a vajjat a szájából, odamutatta a fekvő embernek.

– Másfél – mondta a szoba házigazdája, és meg sem mozdult.

– Kevés – mondta Fegyva.

– Éppen elég – mondta a házigazda.

– Hát jó – így Fegyva, és a vajjat ujjáról a polcra helyezte át.

– A pénzért holnap reggel gyere – mondta a házigazda.

– Hogyhogy holnap? – kiáltott fel Fegyva. – Hiszen nekem most kell. És csak másfél rubelről van szó...

– Kifelé – felelte szárazon a házigazda, és Fegyva lábujjhegyen kiosont a szobából, gondosan behúzva

maga mögött az ajtót.

1939

Bökkenő

Pronyin így szólt:

– Gyönyörű a harisnyája.

Irina Mazer azt mondta:

– Tetszik magának a harisnyám?

Pronyin így szólt:

– Ó igen. Nagyon. – És rátette a kezét.

Irina azt mondta:

– És miért tetszik magának a harisnyám?

Pronyin így szólt:

– Mert olyan selymes.

Irina feljebb emelte a szoknyáját, és azt mondta:

– És nézze csak, milyen hosszú.

Pronyin így szólt:

– Ó igen, igen.

Irina azt mondta:

– De csak eddig ér. Innentől a lábam meztelen.

– Ó, micsoda láb! – mondta Pronyin.

– A lábaim túl vastagok – szólt Irina. – A csípőm pedig túl széles.

– Mutassa! – mondta Pronyin.

– Nem lehet – szólt Irina –, nincs rajtam bugyi.

Pronyin térdre ereszkedett.

Irina így szólt:

– De hát miért térdelt le?

Pronyin közvetlenül a harisnya fölött megcsókolta a lábát, és azt mondta:

– Hát ezért.

Irina így szólt:

– Na de miért húzza a szoknyámat még följebb? Hiszen mondtam már magának, hogy nincsen rajtam bugyi.

Pronyin ennek ellenére felemelte a szoknyáját, és azt mondta:

– Nem baj, nem baj.

– Már hogy értsem azt, hogy nem baj? – szólt Irina.

Ám ekkor kopogtattak az ajtón. Irina gyorsan lerántotta a szoknyáját, Pronyin pedig felemelkedett a padlóról, és az ablakhoz lépett.

– Ki az? – kérdezte Irina az ajtón keresztül.

– Nyissa ki az ajtót! – felelte egy éles hang.

Irina kinyitotta az ajtót, és a szobába belépett egy fekete kabátos ember, hosszú szárú csizmában. Őt követte két alacsonyabb rangú katona, kezükben puskával, aztán bejött a házmester. Az alacsonyabb rangúak megálltak az ajtónál, a fekete kabátos ember pedig odament Irina Mazerhez, és így szólt:

– Családneve?

– Mazer – mondta Irina.

– És a magáé? – kérdezte Pronyinhoz fordulva a fekete kabátos ember.

Pronyin így szólt:

– A nevem Pronyin.

– Van maguknál fegyver? – kérdezte a fekete kabátos ember.

– Nincs – felelte Pronyin.

– Üljön le ide – mondta Pronyinnak a fekete kabátos ember a székre mutatva.

Pronyin leült.

– Maga meg – mondta a fekete kabátos ember Irinához fordulva – vegye fel a kabátját. Velünk jön.

– Miért? – kérdezte Irina.

A fekete kabátos ember nem felelt.

– Át kell öltöznöm – mondta Irina.

– Nem lehet – mondta a fekete kabátos ember.

– De még egyet s mászt fel kellene vennem – mondta Irina.

– Nem lehet – mondta a fekete kabátos ember.

Irina némán felvette a bundáját.

– Isten önnel – mondta Pronyinnak.

– Tilos a beszélgetés – mondta a fekete kabátos ember.

– Nekem is magukkal kell mennem? – kérdezte Pronyin.

– Igen – mondta a fekete kabátos ember –, öltözzön.

Pronyin felállt, kabátját és kalapját levette a fogasról, felöltözött, és azt mondta:

– Hát, készen vagyok.

– Gyerünk – mondta a fekete kabátos ember.

Az alacsonyabb rangúak és a házmester kopogós léptekkel elindultak.

Valamennyien kivonultak a lakás előszobájába.

A fekete kabátos ember bezárta Irina szobáját, és két darab sötétbarna pecséttel lepecsételte.

– Gyerünk, kifele – mondta.

És mindannyian kivonultak a lakásból, hangosan becsapva maguk után a bejárati ajtót.

1940

FORDÍTOTTA KLAUSZ ILDIKÓ ÉS KOZMA ANDRÁS

A *déjà vu* képei

ERNST BLOCH

Néha úgy tűnik, mintha a Most egyszer már pontosan ugyanígy megtörtént volna. Mindaz, ami a Mostban történik, a hellyel együtt, ahol történik, áthatóan ismerősnek tűnik. Az, hogy körös-körül mintha ismerős volna minden részlet, noha korábban sohasem láttuk, gyakran megdöbbentő villámcsapásként hat. Ez a különös benyomás nem tűnik el olyan gyorsan, mint ahogyan támadt.

I.

Vajon ezt a Mostot nem éltük-e már át egyszer, korábban? Aligha; hiszen ha így volna, nem szólhatnának erről a gyermekek, akiknek még nincs sok élményük. Leggyakrabban a gyermekek találkoznak ezzel a különös *déjà vu*-vel, felnőttek többnyire csak akkor, ha kimerültek. Feltételezték tehát, hogy amire tévesen emlékezni vélünk, azt egyszer talán már *álmodtuk*. A kimerültség álmokközelbe visz vissza minket, és ami még fontosabb, a *déjà vu* mellett mindig átélünk egy sokkot, amely rövid időre megszakítja a napot. Persze ténylegesen átélt vagy emlékezetünkben valóban megőrzött álmokat soha nem idézünk fel ilyen állapotban vagy ilyen állapot kapcsán. S az álmok, amelyek napközben asszociációs úton felidéződnek, semmiképp sem ijesztöek.

II.

Előfordulhatna azonban, hogy néhány Mostot korábban ébren átéltünk már, részlegesen. A gyermekeknek, akiknek sok mindent ígérnek, és az ígéretek nem mindig tartják be, meg nem valósult élményeik vannak – mintegy az ajak és a kehely pereme között. A felnőttek pedig: depressziós állapotban könnyedén idéznek fel sikertelenségeket, kimerülten pedig meg nem valósult dolgokat. Ha részletek villannak föl (és a *déjà vu* során szinte kizárólag részletek villannak föl, még ha nyomatékosan is), mintha egy már elhalványult élmény tűnne elő. Ilyenkor azonban csak egy nem tényleges *déjà vu* idéződik fel, hiszen nem tartalmazna semmiféle *fausse reconnaissance*-ot, hanem csak valóban átélt, teljesen jelenvalóvá váló élményszilánkokat. Természetesen létezik ilyen *metsző* élmény is, de nem mint sokk, hanem mint készletelés, elsődleges nyomozó kedv, hogy az éppen kiejtett, látszólag közömbös szót elhelyezzük egy földerengő *Valaholban*. A ponyvaregények is gyakran a *déjà vu*-nek erre a hamis fajtájára építenek; például Gerstácker *Rendcsinálók Arkansásban* című művében is, ahol egy ártatlannak tűnő beszélgetés hirtelen – *long ago* – elcsípett kulcsszavakat szabadít fel; ez történik Agatha Christie-nél, amikor Poirot – vagy Chestertonnál Brown atya – olykor mintegy álomban fölfigyel egy szóra. Váratla-

nul, mondhatni: valami helyett utal egy utóbb jelentéktelenné vált szóra, jelre, vagy akár csak egy kölni illatára. Csakhogy ezzel az újjáéledéssel, a megoldást hozó „aha!”-élménnyel tisztázódik valami. Így tehát itt tulajdonképpen nem is *déjà vu*-ról van szó, nem valamiféle soha nem tapasztalt dolog töredékesnek tűnő újramegtalálásáról, amikor teljes az élmény, egészen a szék lábának árnyékáig. A nem-tulajdonképpeni *déjà vu* pedig minden esetben maga is csak félélmény, mivel végül is csak a korábbi fél- vagy székélményekig vezet vissza, s nem is megrendítően, hanem világos, érthető, megoldó módon. Am ez ugyanilyen váratlanul történik, emberek közé vezet vissza, egy bizonyos helyre, egy bizonyos helyzetbe, amely semmiképp sem téveszthető össze mással.

III.

Más szavakkal azt is mondhatnánk: ilyenkor nem olyasmire emlékezünk, ami a külvilágban történt. Inkább saját magunkban idéződik fel valamilyen azonos közérzet, mint ha valami ugyanezen a helyen, ugyanilyen összeállásban egyszer már ugyanígy megtörtént volna. Úgyszólván G. Störriing az egyetlen, aki részletesen foglalkozott ezzel a jelenséggel, mélynek éppen nem mondható pszichopatológiai előadásában (mennyivel illetékesebb lett volna például Bergson!), ő azonban úgyszintén elveti a tényleges újbóli felismeréséből fakadó pusztá magyarázatot is. Störriing szerint csupán egy olyan korábbi „én-állapotról” alkotott „képzetet” (?) reprodukálunk, amely akkori külső élményekhez kapcsolódott, s ez most csupán a helyzet véletlenszerű, részleges hasonlósága következtében válik jelenvalóvá. Ezzel pedig egybevágna Jaspers megfigyelése, amely szerint a *déjà vu*-t ritkán tartjuk reális élménynek, mivel ez az élmény tisztán „egzisztenciális”, még csak nem is emlékező vagy megítélő jellegű. Ebben különböznek a patológikus emlékezőhallucinációktól, amelyek „itt és most”-jukat mindenképpen korábbi élményekből merítik, és egyáltalán nem tekinthetők gyorsan lezajló, sokknak nevezhető élményeknek sem, hanem gyakran folyamatosan, akár heteken át is tarthatnak. Erre valóban nyilvánvalóbb magyarázatot ad az „én-állapot”, mint az álmok vagy a korábban átélt külső élmények. Különösen akkor, ha a gyermekekre gondolunk, akiknek szinte több a *déjà vu*-élményük, mint a ténylegesen átélt, és több ígéretet ismernek, mint beváltott ígéretet. Lehetségesnek látszik tehát, hogy: a tulajdonképpeni *déjà vu*-ben csak olyasmi tér vissza, amit *intencionálisan* éltünk meg, nem pedig tartalmilag; csak egy „én-állapot” tér vissza, mégpedig csakis mint *félbeszakadt*, pontosabban: kívülről *félbeszakított akarati aktus*, továbbá: mint egy hajdani, *valamire irányuló aktus*. Ahogyan a gyermekor és – felnőttek esetében – a kimerültség nem álmokat

reprodukál a *déjà vu*-ben, de alkalmasint elősegíti elhalványult élmények *déjà vu*-jét, ugyanúgy segíti elő a gyermekkor és a kimerültség is a *déjà vu*-élményt, mint egy félbeszakadt *intenció* aktuális (de nem emlékként létező) felidézését. Ha az Én-re vonatkozó intencionális aktusok nagyon előtérbe kerülnek, ha lanyhul a külső tárgyakra irányuló koncentráció, szükségképpen fölerősödik ez a jelenség, fokozott figyelem hatására pedig újra eltűnik. A *déjà vu*-ben tehát egy szituációra irányuló valamikori aktus válik jelenvalóvá, sőt időnként mint egy éppen olyan szituációra irányuló *vágyaktus*, amelyben az egyén egyszer már benne szeretett volna lenni. A *déjà vu*-nek ez utóbbi, felfűtöttebb, tehát nagyobb érzelmi nyomatókú módja ritkább, ám szép nekünk különösen tetsző állapotok és tárgyak esetében nem ismeretlen. A gyermekek, mondja Benjamin, gyakran nem akarnak elszakadni a szobában éppen megélt napszaktól, vagy a képeskönyvükben lerajzolt szobától; vagy attól az órától nem akarnak elválni, amikor a szék lába éppen ilyen árnyékot vetett. A gyermekekben tovább él ez az önmagában fölöttébb különös vágykívánság a múltó idő ellenében, tehát tulajdonképpen nem is egy olyan élménybe térnek vissza, amely egyszer már a sajátjuk volt, hanem inkább arra vágnak, hogy ne kelljen elszakadniuk a bennük képszerűen megőrződött helytől. Felnőttek gyakran találkoznak ehhez kissé hasonló szituációval (a latin *situs* szóból!) szépen fennmaradt régi, vidéki városokban és félreeső parkokban álló kastélyokban is: a régmúlt időkből és egy korábbi laza meghittségből legalábbis kiindulhat valamiféle *déjà vu*. Ez a *déjà vu*-t előidéz, egyáltalán nem ijesztő jelenvaló-aktuális vágy miatt történik, annak ellenére, hogy az élmény ilyenkor is a leghesebb megdöbbenéssel jár. Az ilyenfajta, túlnyomóan érzelmi nyomatókú *déjà vu* persze csak ritka változata a leggyakoribbnak, a pusztá, egyszerű, megszakadt, valamire irányuló aktusból eredő *fausse reconnaissance*-nak. A kettő közös vonása azonban a pusztá élményvisszatérés (s nem például kész, múltbeli élménytartalmak visszatérése). Ez a visszacsatolás a pusztá énállapotra egyúttal azt a – mondhatni – spekulatív minőséget is magyarázza, amely gyakran összefonódik a *déjà vu*-vel: közvetlen minőség ez, nem pedig a spekuláció utólagos minősége. Hiszen ha a valódi *fausse reconnaissance* egyáltalán nem utal is vissza semmiféle, az eddigi élet során átélt reális élményre, ha csupán egy valamire irányuló énszerű aktust reprodukál, mindenekelett gyermekek és fiatalok vélik úgy, hogy a *fausse reconnaissance*-szal egy korábbi lét töredékeinek birtokába jutottak, és ezek a töredékek pontosan a mai világot megelőző világból származnak. Ennek megfelelően használták fel felnőttek is a *déjà vu*-t a lélekvandorlás igazolására, holott az erre tökéletesen alkalmatlan; vagy a modern gondolkodásmódban és természetesen C. G. Jung iskolájában; avagy az oly könnyen burjánzó gondolatokban a „vér-élményekre” és „ős-élményekre” vonatkozó utalásként, hiszen ezek a nemzedékek egymásutánjában mindig visszatérnek. A *déjà vu* volt tehát a legnépszerűbb „metafizikai” élmény, és még ma is az; a *déjà vu*-ben bizonyára nem a metafizika a legértékesebb, az a tanulságos pillanat azonban, amely a *déjà vu*-t magát részévé teszi a közvetlen irányultságú aktus jelenvalóvá válásának, továbbra is tele van mélyélesen visszafelé ható megrendüléssel. A *déjà vu* persze önmagában véve továbbra is csak az intenció közömbös zavarára marad, hasonlóan életünk összes korábbi intenciózavarához, mint elvetélt próbálkozásainak sokszzerű bensővé válása. A *déjà vu* ezekhez a kezdetekhez vezet vissza minket, s ismertségének mérhe-

tetlenül magas szintje – hasonlóan a valóban lakonikus rövidséghez – csak helyettesíti ezt.

IV.

Az apró, ám nyomatókés eset tehát a saját akarásunkra utal. Nem a látszólag emlékezetünkben élő, sokszzerűen összegyűlt, kívül lévő *Most*-tartalmakra vonatkozik. Ezért aztán nem tartható az appercepcióval dolgozó magyarázatnak az a formája sem, amivel ilyen vonatkozásban Th. Lipps próbálkozott. Lipps úgy vélte, hogy a *déjà vu* nem egy intencionális cselekedetre, hanem egy olyan tárgyra vonatkozik, amely kimerültségünk következtében kihullott az appericipiált összefüggésekből. Ettől függetlenül Lipps, aki máskülönbön kitartó önmegfigyelő, *Leitfaden der Psychologie* című munkájában azt tanítja, hogy „az Én kategoriális appercepciója” minden észlelt dolgot „kevés elemből” (szín-, hang-, tapintás- és melegérzetekből) „nagyít fel”, ezek az elemek azonban széthullott pillanatokban ismét izolálódnak, azután persze – hiszen ezek az elemek mindenütt ugyanúgy fordulnak elő – mint régtől fogva ismerősek, mint *déjà vu* jelennek meg. Ez az értelmezés azonban a pszichológiai-újkantianus ismeretelmélet, nem pedig egy közvetlen, végző soron prelogikus állapot ismeretelmélete. A valamire irányuló cselekvés egykor megbicsaklott iránya a *déjà vu* egyetlen visszatérő primer mozzanata; minden egyéb, az élmény rövidsége, sokkhatása, sőt még rendkívül nagyfokú ismertsége is, mely látszólag áthatja az élmények ilyen módon ezidáig sohasem tapasztalt együttesét: mindezek a dolgok a hajdani, jelenvalóvá vált „én-állapotból” sugározhatnak, s így helyettesítik is azt az állapotot. Tiszázatlannak látszik persze a *déjà vu*-nek még két másik sajátossága, s ezek csak részben egyeztethetők össze azzal, hogy az élményt az intencionális élményre redukáljuk. Egyrészt mégis furcsa, hogyan jelenik meg egy pillanatnak minden egyes *részlete*, hogyan kel életre a lehető legpontosabban, mintha egyszer már átéltük volna. Egy ismeretlen, tartalmak nélküli élmény pusztá visszatérése aligha tudná az ismertség érzését vetíteni efféle tartalmi részletekre. Tehát mégis csak arról lehet szó, hogy bizonyos tárgyak körvonalait bevonta a hajdani szándék közvetlensége, és ennek segítségével idézzük fel őket. A nem *tényleges fausse reconnaissance* darabjait tehát tartalmaznia kell a valódi *fausse reconnaissance*-nak is, hiszen akkor a valódi, a soha-így-nem-tapasztalt élmény előfeltétele nemcsak a valamiféle kimerültség vagy ellazulás által előidézett diszpozíció, hanem ugyanígy feltételezhetjük, hogy a mostani helyzet néhány objektíve létező tárgyának körvonalai is hasonlóak a mostani és az egykori helyzetben. Az ilyen „én-állapot” való kiegészítés mégsem magyarázza teljesen az ismertségnek azt a maradéktalan látszatát, amelyet *déjà vu*-élmény vetít pontosan az élmény tartalmaira. Másrészt: az ismertségnek ez a zavaros érzése néha nemcsak a térre mint összhatásra sugárzik, hanem még az időre is, mint jövőre, tehát nemcsak a jelenvaló *Most* éppen kibontakozott részleteire, hanem – meglehetősen érthetetlen módon – az éppen most külön-külön következő egyes dolgokra is. Ily módon azt hisszük, hogy a *déjà vu*-ben benne rejlik az is, ami a *következő pillanatban* (de annál később sohasem) történni fog; ennek során a várt események – sőt az egészen bizonyos dolgok – mintegy elháríthatatlannak látszanak és fokozzák a sokkhatást. Valószínűnek látszik, hogy a legtöbb *fausse reconnaissance*-ban átélünk ilyen látszólagos Korábban-*Most*-ot, vagy hogyan is nevezzük ezt, ám az ilyesmi

igen ritkán fejlődik ki teljesen. Tekinethetnénk ezt talán valamiféle, a korábbi *déjà vu*-kből fakadó emlékezetnek is, és könnyedén elintézhetnénk azt is, ami tisztázatlan, ha nem jegyezték volna le különösen pecízen a *déjà vu* egyik különösen feltűnő esetét. Megbízható *Lehrbuch der Psychiatrie*-jában Kräpelin beszámol saját fantasztikus élményéről, hogy Peru sohasem látott belső vidékein tett egyik gyalogútja során nemcsak úgy tűnt, mintha az egész helyzetet korábban már átélte volna, hanem egy pillanatban – úgyszólván bevonva a pillanatba – tudta, hogy az út eltakart kanyarulata mögött egy híd válik majd láthatóvá; és pontosan úgy, ahogyan a *déjà vu* a hidat előlegezte, rögtön a szem elé tárult egy híd, ismerős részleteivel, amint elérték az út kanyarulatát. Nem ennyire nyilvánvaló formában ugyan, de időnként szerényebb *déjà vu*-kből is kihallatszik az ilyen „prófétikus” ismertség, úgyszólván a következő pillanaton túla. Itt is úgy látszik hát – mégpedig meglehetősen ismerősen –, hogy a jelenvalóvá aktualizált „én-állapotban” magának a tárgynak a körvonalai merülnek föl; a jövő egy darabkája az „útkanyarulat” tartalmain túla terjeszkedik. Mégis fölöttébb furcsa az eset, mindenekelőtt azért, mert kiterjed a tárgyakra is, amelyek sohasem kerülhettek a valamire irányuló pusztá aktus közelébe. Akár csak azáltal, hogy egy elfelejtett fénykép belejátszott Kräpelin korábban megszakadt intenciójába. Ezáltal úgy tűnik, mintha az ilyen szélsőséges és – bármilyen szűkösek legyenek is – mégis szinte félelmetes esetekben nemcsak a meg nem valósult szándék, hanem az objektív, meg nem valósult lét egy picinyke darabjának lehelete is megcsapna minket. Mindenesetre egy önmaga számára létező, tárgyszerű meg nem valósult lét már megvalósult darabkájának lehelete; hiszen Kräpelin hídja már ott állt készen, csak az út kanyarulata miatt a szemlélő még nem láthatta. Mindenesetre nehezen magyarázható meg az affinitásnak ez a fajtája a cselekvés irányultságából, amely máskülönből meghatározó, hiszen a mégoly túlfeszített *déjà vu* sem szűnik meg soha mint jelenvaló Egykor jelentkezni, mégpedig a legragyogóbb előrelátásban. Tehát még ezt a pillantást is beborítja az újra-megszerzettség önmagában véve mozdulatlan érzése, az, hogy újra belépünk valahová. A valamire irányuló megszakított cselekvés tehát döntőbb mozzanatként tűnik, mint az előérzet igen halvány látszata, amely – tárgyszerűségében amúgy is befejezetten – megmártózhatna az Újra-Volt-ban.

V.

Szóljunk néhány szót az itt oly sokatmondó sokkról. Különösen ez teszi felismerhetővé a visszazuhanást a megszakított cselekvésbe, ez esetben az *elmulasztottha*. A sokk így helyettesíthetne minden hirtelen visszatérést egy olyan önmagunkhoz, amely nem vagy nem mindenütt sikerül úgy, ahogyan az szándékunkban állt, vagy legalább olyan helyzetek helyszínére, amelyekre nem is gondoltunk. Ha barátnőtől veszünk búcsút, mondja Jean Paul, abban lehet valami édes, ha baráttól búcsúzunk, az csak keserű lehet: de minden búcsú, halott tárgyainktól vett búcsúnk is magán viseli a kezdet be nem teljesedett szándékát, intencióját, s így – még ha az okok túlnyomó részéért nem is mi viseljük a felelősséget, s csak akkor igazán, ha mi viseljük – vétkesek vagyunk benne. De térjünk vissza magához a *déjà vu* sokkjához: ha ezt a futó, ám túlságosan is bensőséges és csak pillanatnyi érzést meglehetősen kiterjedtnek akarjuk látni, még ha mitikus megvalósulásban is, akkor erre egy

elidegenedett alkalmat ajánlhatnánk, ahol ilyesmit még csak nem is sejtethetnénk, mégpedig egy mesét, egy műmesét, a fantázia képződményét, röviden: olyasmit, ami kapcsolódik a megadott áttekinthetőséghez: – ez Tieck *Történet a szőke Eckberttről* című írása. Elolvashatjuk itt, hogyan meséli el első ízben Berta, a lovag felesége saját különös történetét, mit mesél az öregasszonyról, akinek az állatait gyermekkorában gondozta – a kiskutyát, az énekesmadarat, amely minden nap egy tojást tojt, benne egy gyönggyel. A történet a továbbiakban nem ennyire erkölcsös: Berta a világba vágyik, elszökik, sírva búcsúzik, megsimogatja még a kutyát, majd megköti a szobában, a madárral és egy gyönggyel teli edénnyel a városba megy, ott vígan éli világát, a madarat megfojtja, mert az énekével bűnbánatra készítette, találkozik Eckbert lovaggal, mostani férjével, boldogan és nyugalomban él annak várában, bár olykor nyomasztja a gondolat, hogy mi történhet az öregasszonnyal az elhagyott kunyhóban. Berta mindezt Eckbert várában meséli el, egy őszi estén, Walter lovagnak, férje barátjának; és itt következik Tieck meséjének rendkívülisége, mivel Walter lovag Berta gyónására így válaszol: „Nemes asszony, köszönöm, igen élénken el tudom képzelni Önt a különös madárral, s ahogyan éppen enni ad a kis Strohiannak.” Pedig Berta nem is említette elbeszélésében a kutya nevét, s Walter mégis kimondja a nevet, oly mellékes és zavarba ejtő módon, mintha a kutya éppen ott volna. „Mérhetetlenül megdöbbentem – mondja Berta éjszaka férjének –, amikor egy idegen segített felidézni emlékeimet”; – és ugyanilyen szeszélyes fordulatokkal folytatódik a történet. A mese megy tovább, miközben egy helyben marad, s újra meg újra visszatér a félbeszakadt helyzethez, még az utolsó mondatában is: „Tompán és megütközve hallgatta Eckbert az öregasszony beszédét, a kutya ugatását és a madarat, ahogyan dalát ismételteti.” Ez az utolsó mondat, amely lehetne akár az első is, összemosza, sőt felcseréli az ugyanazon a helyen megjelenő arcokat és tetteket, egyetlen *déjà vu*-ben jeleníti meg az örökkévalóságot, a megrekedt bensővé válás misztikus kimenetelét. Nem csak a kicsi, megkötött kutyára vonatkozik, hogy Berta nem vitte magával, – „igen erőlködött, hogy utánam jöhessen, de maradnia kellett” –, a lovag feleségét is egyfajta élő kövületté teszi, egész léte újra meg újra visszavezeti őt az eseményhez, amely megbűvölte. Ez a kövületszerűség – ismerős ez minden boldogtalan házasságból, amivel újra meg újra megpróbálkoznak, és ismerős minden rég befejezett, ám nem megfelelően elvégzett munkának az életet pusztító újraírásából, átírásából, szüntelen újrafogalmazásából –, ez a kövületszerűség jellemzi tehát a *déjà vu*-nek azt a legfelső fokát, amely a mulasztás sokkját követi. Ezért olyan ritka a találkozáskor derűt hozó *déjà vu*, persze, mint egy híres vers is mutatja: az elmúlt idők, s benne kedvesünk, nővérünk vagy feleségünk felidézése – a leginkább felszabadító és a legdrágább *déjà vu*.

Utóhang: Amikor eljött az ideje, két barát leült beszélgetni. A téma: a szőke Eckberttről szóló mese, és ami még ezzel összefügg. A beszélgetés helye: egy kocsmá Capriban, a Marina szomszédságában – időpont: szeptemberi éjszaka, mielőtt a halászbárkák a hajnalpírban visszatérnek a tengerről – a beszélgetés résztvevői: ezen írás szerzője; Walter Benjamin; a vendéglős, aki Heidelbergben volt pikoló, és a gint hozza. A beszélgetés

Ha a jogart felváltja a hot dog

HÓDOSY ANNAMÁRIA

A populáris kultúra állítólag nyugtalanító jelenség. Ópium a népnek, valamint kísértet, amely most már kezdi Kelet-Európát is bejárni, kihasználandó, hogy az előző kísértet végelgyengülésben kimúlt. A tudomány és a művészet, amely oly sokáig azzal volt elfoglalva, hogy a másik ellenében definiálja magát, most udvariasan elismeri a másik érdemeit, és „elitkultúra” néven egy-ségfrontot alkot a közellenségként tételezett képregények, szappanoperák és pornókazetták ellen.

A tömegkultúrát elutasító érvek jól ismertek. Általános vélemény például az, hogy a tömegkultúra megalkuvó, szemben az ún. intellektuális kultúrával, amely harciasan és következetesen megkérdőjelezi és leleplezi az ideológia hamis értékeit, azaz szubverzív jellegű. Ha a szubverzivitás fogalma fel is merül a szórakoztatóipar némely termékének, pl. a horror-, vagy akciófilmeknek a jellemzésére, itt egészen más értelmet kap, negatívvá lesz, hiszen úgymond a bűn felmagasztalásáról, a pozitív értékrend felforgatásáról van szó. Mindez persze közhely. Figyelemreméltóbb az a kritikai irányzat, amely McLuhantól Neil Postmanig a médium, azaz a média mint közvetítő közeg felől magyarázza (ez eufemizmus: támadja) a populáris kultúrát, a megfigyelhető változásokat a technikai forradalomtól eredtetve, a következőképpen: A tömegkommunikáció fejlődésével az információ-tömeg túlnövi a még megemészthető mennyiséget. A hírek kiszakadnak eredeti összefüggéseikből, s előbb a képesűjságok hasábjain, majd a képernyőn állnak össze montázsként „egyetlen szervezetlen, ám mégis működő egészé”. A valóságot immár lehetetlen rekonstruálni. A média ehelyett műsorként homogenezált látszatvalóságot kínál. De megszűnik az értelemkeresés igénye is. A néző nemhogy fuldokolna az információáradatban, nem: lubickol, szórakozik. Leesett válláról a gondolkodás terhe. Jelzi ezt a kép előrenyomulása is a szöveghez képest. Postman szerint az írás már azáltal némi agytevékenységet követel, hogy az önkényes nyelvi jeleket a befogadó gondolati tartalommal kényszerül transzformálni, szemben a képpel, amely közvetlen befogadást, abszolút passzivitást tesz lehetővé. Az információ-kábítószerezés persze üzlet. A hatvanas évek osztályharcos elméleteiben még maga a tőkés osztály volt a kábítószerezés, felbujtó és haszonélvező. A mai elméletek szerint ebben is demokrácia van: mindenki a technikai haladás áldozata.

De vajon tényleg ilyen tragikus-e a helyzet? Már hogye, mondhatnánk. Tán örvendez-nünk kéne a vidám elhülyülésnek, a Szép Új Világnak? (Postman kedvenc hasonlata.) Csakhogy az elhülyülés feltételezi, hogy valamikor normálisok voltunk. Hogy van olyan, hogy normális. És ez manapság gyanús, mindenesetre. Gya-

nússá válik a Postman-féle elmélet is, amely eltűnőben levő hajdanvolt valódi tudást, valóságképet, értelmet feltételez. (Már a pszeudokontextus fogalma is jelzi azt az elképzelést, hogy létezik eredendő, magábanvaló kontextus.) Ebből a horizontból szemlélődve pedig természetszerűleg deformációként és/vagy hiányként tételezi a popkultúrát, éppúgy, mint Eliade, aki a modern társadalmat a szakrális tér megszűnésével jellemzi. (S ez a párhuzam, bár egyelőre önkényesnek tűnik, tán nem is olyan véletlenszerű.)

Az általános sírás és fogcsikorgatás közepette a poszt- strukturalista nyelvelmélet – mintegy belső ellenségként – alattomos aknamunkába kezdett. Ha követjük azt a bizonyos tézist, miszerint a nyelvi jelek egymáshoz képest határozódnak meg, tehát nem utalnak a valóságra, hanem (nyelven-)létrehozzák azt, akkor a hagyományos kultúra éppúgy szöveg, mint a populáris, és semmi alapunk nincsen arra, hogy az egyiket jobbnak vagy hitelesebbnek tartsuk, mint a másikat. Ha a valóság már mindig nyelvi képződmény, akkor ugyanez vonatkozik a képre is. A képet már mindig valamiként látjuk, s hogy mi-ként, azt a nyelvi rendszer határozza meg. A kép tehát szöveg, a látás pedig néma olvasás, nem pedig közvetlen befogadás. S ha ez a mi szövegünk, úgy tűnik, mégiscsak más, akkor két eset lehetséges: vagy másként működik, mint az eddigi szövegek, vagy hasonlóképpen, csak éppen a korábbi szövegek esetében ez valahogy el-sikkadt, most viszont „egyre inkább ekként és utólagosan válik nyilvánvalóvá”. S ha már úgyis Derridát idéztem, akkor az ő szavával is folytathatnám: „Miért?” Ez azonban kissé elhamarkodott kérdés volna. Inkább azt kérdelem: hogy is van az, hogy így van ez?

A reklám ideális állatorvosi lónak látszik. A popularitás komplex tünetegyüttesét mutatja. Egyszerre képviseli a termelők érdekeit és a fogyasztók igényeit, továbbá általában véve jellemző rá mindaz, amit Hamilton, a pop art kiáltványának megfogalmazója a tömegkultúra termékeinek jellemzőjeként felsorolt: 1. népszerű; 2. átmeneti; 3. fogyócikk; 4. elérhető; 5. sorozatgyártott; 6. fiatalos; 7. humoros; 8. szexis; 9. figyelemfelkeltő; 10. elbűvölő; 11. nagy üzlet.

Az elemzendő szöveg valószínűleg mindenkinek ismerős vagy legalábbis ismerős volt (ez már kapásból bizonyítja Hamilton 1. és 2. tételét). Így szól:

Lehetett hosszú a nap, és fárasztó a munka, de otthonodban újra meleg hangulat. Itt elillan a gond, és ünnep lesz a nap, megnyugtató illat, ismert aroma. Az asztalon gőzölög a Douwe Egberts Omnia...

A szöveg tulajdonképpen dal, amelyet behfzlgő, meleg női hang énekel. A szöveg alatt futó képsor – egyik változata – nagyjából a következő. Első vágás: Szép fiatal nő lép a lakásba, bájosan ledobja a cipőjét – valószínűleg most jött haza a hosszú, fárasztó munkából – s megkönnyebbült, boldog mosollyal beleszippant a levegőbe; talán érzi a megnyugtató illatot, s már alig várja, hogy izelhesse az ismert aromát is. Második vágás: A szép fiatal nő két szép fiatal férfi társaságában kávézgat a meleg hangulatú otthonban, meghittent beszélgetnek és jókedvűen nevetnek. Harmadik vágás: Közelkép a két szép fiatal férfiről, akik láthatólag jól megvannak egymással is. Negyedik vágás: Társaság, új arcok, hangsúly a bájos kisfiún, aki szalaggal átkötött dobozból bájos kiskutyát halászik elő. A kutya ajándék, ajándékot pedig ünnepkor szokás adni – tehát ünnep lett a nap. Az ajándékozó szép fiatal férfi, valószínűleg az apa, aki örül, hogy a bájos gyermek örül. A társaságban egyébként mindenki más is nagyon örül.

Jelen van minden, ami a boldogság és a szeretet toposzához köthető. A szereplők milyensége mellett a szereplők mi-volta, úgy tűnik, alárendelt szerepet játszik, pedig nem így van. A szereplők száma, kora, neme (esetleg faja) attól függ, hogy kombinációik milyen domináns szociális viszonyok jelölésére használhatók fel. A nő és a két férfi háromszöge ily módon a szerelem, barátság és az esetleges szerelmi vetélkedés aspektusát vonja be, a gyermek szerepeltetésével ez kiegészül a családi háromszög viszonyaival, a kutya és a gyermek kapcsolata utalhat az ember és természet viszonyára, míg a háttérként szolgáló társaság (society), életkor és nem szerint vegyes tagjai a társadalom (society) kontextusát hivatottak megadni. A szereplők milyensége, azaz a kötelező szépség és túlláradó boldogság automatikusan minősíti a jelzett szociális viszonyokat is: azt sugallja, hogy ezek mindegyike pozitív és harmonikus. Nem mellékes a tárgyi környezet finomsága és a hangsúlyozott elegancia sem. Mindez anyagi jólétre mutat, ami önmagában szintén okozat. Előfeltételezi a társadalmi berendezkedéshez való pozitív hozzáállást és ennek eredményességét. Az elegancia és a kifinomultság már nem csupán a rendszer, hanem egyenesen a civilizáció mint olyan igenlését sugallja. A képsor olyan utópikus univerzumot ír le, amelyet az összes lehetséges negatívum hiánya, a hiány hiánya, azaz a teljesség és tökély jellemez. Nem más ez, mint az Ígéret Földje, amelynek elérését a fogyasztók kiválasztott népével szövetségre lépő, égő csipkebokor helyett villódzó elektronikus kisülések formájában megnyilvánuló megfoghatatlan Hatalom garantálja, ha... Ha hajlandók vagyunk Douwe Egberts Omniát venni.

Lássuk, mi újat nyújt még a szöveg? Legérdekesebb jellemzője, hogy ma a reklámozott termék, a kávé mint kávé egyáltalán nem kap hangsúlyt. Úgy tűnik, kávé volta számít legkevésbé: az áru nem azért eladható, mert kávé, hanem valami másért. Sőt felmerül, hogy a kávé azért is marad ki a szövegből, mert a jelölő automatikusan felidézhető jelentése háttérbe szorítaná azt a jelentést, amelyet a kontextus jelöl ki számára, ez pedig nem kívánatos. Ugyanakkor a „Douwe Egberts Omnia” név, amely a be nem avatottak számára teljesen üres jelölő, lehetővé teszi, hogy a kontextus tetszőleges, és más konnotációkkal nem zavart jelölttel lássa el. Kérdés tehát, hogy mi az a jelentés, ami a jelölők összjátékából létrejön.

A termék ezek szerint valami olyasmi, ami minden érzéket leköt: íz, illat, pára, me-

legség komplexuma. Ez az érzéki hatás továbbá „megnyugtató” és „ismert”, s ezek a szavak így együttesen nem akármilyen konnotációkkal bírnak. Azt az állapotot idézik fel, amelyet csupán az anyaméhből ki nem szakadt csecsemőről feltételezhetünk a maga teljességében. Az anyaméh a legmeghittebb és legmelegebb otthon, ahol nincsen hiány, hiszen minden szükséglet automatikusan és folytonosan ki van elégítve. A reklám szereplői tehát elméletileg ebben az állapotban leledzenek, s ez az, ami kivétel nélkül minden ember számára hiány, tehát ez az, amire mindenki vágyik. Ez a vágy végső tárgya, amelynek a reklám kontextusában a „Douwe Egberts Omnia” lesz látszólag a jelölője. A reklám tehát felfogható úgy, mint az ősi „visszatérésmitoszok” megjelenési formája.

E mítoszok nagy részére az jellemző, hogy szerintük az elvesztett teljesség visszaállítható, azaz ezen a világon is paradicsomi állapotok hozhatók létre. Gyakori jellemző, hogy ehhez a tudat struktúrájának megváltoztatására van szükség, a racionális gondolkodás elvetésére, a tudat és a tudatalatti elkülönülésének feloldására. Megszűnik minden differencia, hiszen minden viszonyítás eredendően a tudat és a tudatalatti egymáshoz képest való meghatározódására vezethető vissza. Ha megszűnik a viszonyítás, akkor megszűnik az idő is, ez pedig szoros összefüggésben áll mind a gond elillanásával, mind pedig az ünnep létrejöttével, hiszen ez pontosan az idő felfüggesztése. Ráadásul az ünnep egyik eredendő funkciója éppen a feleslet és ideiglenes trónfosztása, s az elfojtott tudatalatti tartalmak kiengedése volt, azaz szintén az eredeti, racionális kontrolltól mentes tudatállapot rituális rekonstrukciójára szolgált.

Hasonló szerepet tulajdoníthatunk annak a mozdulatnak is, ahogy a reklám kezdetén a nő leveszi a cipőjét: leveti azokat az illemszabályokat, amelyek eddig kötelezték; megszabadul a korlátoktól, a kontrolltól, s ezentúl mindent megengedhet magának. Mindent, hiszen a teljesség állapotában az örömeelv érvényesül, szemben a ráció vezérelte realizásselvel. Maga a munka, amelyet a reklám szintén határozottan szembeállít a paradicsomi állapotokkal, a realizásselvel által irányított viselkedés legjellemzőbb formája.

A reklámoknak legalább az egyharmada erre a mítoszra épül. Maga a mítosz korántsem új, azonban van valami, ami a reklámok mégis teljesen újat adnak a tömegkultúra előtti változataikhoz képest: azt állítják, hogy a teljesség állapota megvehető. Nem kell más tenni, mint megvásárolni azt a terméket, ami a reklám kontextusában az Anya jelölőjévé látszik válni, s amelyet elfogyasztva – amellyel egyesülve – az eredendő egység visszaállítható. Ez a törekvés ugyanakkor eredendően subverzív jellegű. Némileg furcsa tehát, hogy éppen a reklámban jelenik meg, amely a Hatalom üzenete, hiszen a fennálló politikai és gazdasági rendszert szolgálja, azt a rendszert, ami éppen a munkán és a realizásselven alapul, azon, amit a reklám elutasít. Hogyan oldható fel ez az ellentmondás?

A lacani elmélet egyik lényeges pontja, hogy az örömeelv feladására, az Anya iránti vágy elfojtására éppen maga a vágy ad lehetőséget. Az Oedipus-komplexus során – a kényszeren, azaz a kasztrációs félelmen kívül – ez a vágy motiválja a gyermeket, hogy azonosuljon az Apával, elfogadja az Apa törvényét. A vágy azért helyeződik át az Apai Hatalom szimbólumára, a Phal-

loszra, mert a Phallosz birtoklásától a gyermek a vágy végső tárgyának, az Anyának a birtoklását reméli. A Törvény azonban tiltja az utóbbi vágyat; a végső cél tehát elfojtódik, a Phallosz birtoklása pedig, amely eredendően eszköz volt csupán, célként tűnik fel. A reklám pontosan ennek a mozgásnak a végrehajtására készíti a néző-fogyasztót. A „Douwe Egberts Omnia” az adott kontextusban pontosan azt a szerepet játssza, mint a Phallosz, azaz csak áttételesen az Anya jelölője. A néző-szobjektum azért teszi meg vágyának tárgyává a terméket, mert birtoklásától az anya (a teljesség) birtoklását is reméli. A reklám viszont azért irányítja a vágyat a termékre, mert ez az áthelyeződés a fogyasztói társadalom Törvényébe való belépés is egyben: a fogyasztás parancsának való engedelmesség, ami termelést, azaz munkát feltételez, amivel a termék ára megszerzhető. Végeredményben pontosan azt kívánja meg, amit elutasítani látszik: a vágy végső tárgya ellehetetlenül.

Azt állítottuk, hogy a „Douwe Egberts Omnia”-nak megfelelő kontextussal csak a reklámok egy része rendelkezik. Az viszont minden reklámra érvényes, hogy a termék fallicizálódik. A reklámok kulcsszavai, a siker, a pénz, a frissesség, fiatalosság mind olyan fogalmak, amelyek nem közvetlenül a vágy végső tárgyával, hanem a hatalommal, az érvényesüléssel, tehát a Phallosszal asszociálódnak. Az ilyen reklám férfi-szereplői a Phallosz birtokló Apa pozíciójában vannak. Általában erős hangsúly kerül szexuális vonzerejükre, ellenállhatatlanságukra is: az Anyát kizárólag az Apa birtokolhatja. A női szereplők szexuális funkciója is világos. A férfiakat célzó reklámokban a magányos és kiéhezett nőstény jelenik meg a fallicizált tárgy mellett állva, ahhoz simulva, jelezvén, hogy a Phallosz megszerzése elengedhetetlen feltétele kielégítésének. A nőknek szóló reklámokban viszont, ahol a női „hiány-lét” nyilvánvalóan nem lehet csali, a nő abban a pozícióban jelenik meg, amely kijelölt vágya, azaz a kielégített Anya pozíciójában. Bizonyos reklámokon a fallicizált tárgy tehát egyértelműen partnerrel jár, mintegy garantálja azt. Érdekesebbek azonban azok a reklámok, ahol a fallicizált tárgy egyenesen pótolja a partnert: a gyömbér-üditő reklámjában hősünk harcias barátnője helyett az üditőspalackot szorítja magához, míg a Sunlicht emancipált hölgy szereplője barát helyett az annál jóval hasznosabb mosogatószert mutatja be a mamájának.

A reklám a Phallosz birtokosaival való azonosulásra szólít fel, s ez éppen azért lehetséges, mert a néző soha nem lehet a Phallosz birtokában. Ezért nem abszurd, hogy a reklám úgy szólítja meg a nézőt, mintha már a vágyott pozícióban lenne. Ezért hatásos, bármilyen irracionálisnak tűnik is, hogy a Barbie-reklám a babáról kijelenti: „Olyan, mint Te!”

Ennek a stratégiának azonban megvannak a maga háttérülői. Az olyan reklámok, amelyek szupergyönyörű sztárokkal modellálják a termék által megszerzhető állapotot, idővel könnyen frusztrálhatják a fogyasztókat. Némrégiben az amerikai háziasszonyok indítványozták, hogy a Barbie-babák helyett pufók és csúnyácska – magyarán realista – babákat gyártsanak, mert a Barbie úgymond ki-sebbségi komplexust alakít ki a gyermekekben. Talán az effajta reakciók is hozzájárultak, hogy a direkt módon álmokra építő reklámokat kiszorítják azok, amelyekben a

Phallosz birtokló modell – látszólag – éppen olyan, mint amilyenek mi magunk is vagyunk. És minthogy a külső így már nem sugározza azt a pozíciót, amelyet a modellnek el kell foglalnia ahhoz, hogy egyáltalán reklámozhasson, a megjelenést felváltja a vallomás. *Ami nem látható, az ezentúl elmondódik.* Az Always Plus betét a megszólaltatott hölgyek szerint csodálatos, könnyű, száraz, friss érzés. Hordozója következőképp úgy érezheti magát, mint az üdvözült lelkek. A kókuszos csokoládét a reklám szerint a beavatottak egyenesen úgy hívják, hogy az „Édenkert Íze”. A motivációt szolgáló mítosz: tehát nem változik, csupán még rafináltabbá válik: kivédi ugyanis, hogy az eredmény, azaz a fogyasztástól várt totális beteljesülés kudarca konstataható legyen. Az ember lánya hajlamos a Fa dezodor gyártót hibáztatni, ha nem lesz olyan Tündérszép Ilona, mint ahogy azt a reklám ígéri; azért viszont kizárólag magát hibáztathatja, ha a Coca-Cola íze nem sodorja olyan euforikus hangulatba, mint a reklám szereplőit. (Nem elég fogékony!)

A vallomás természetesen egyben érvelés is. A reklámok új nemzedékére jellemző érvelési módszer azonban jelentősen módosul a tipografikus korszak hirdetéseinek retorikájához képest. Nem is az az érdekes, hogy az érvek nem bizonyítanak semmit, hiszen filmen a „bizonyítékok” tetszés szerint manipulálhatók, hanem az, hogy a reklám nem direkt módon szól ki a nézőhöz, hanem megjeleníti a célzott fogyasztót – az ideális olvasót – alteregóját a képernyőn, aki előjátssza a nézőnek, hogyan kell elhinni az érveket. Fel sem merülhet, hogy a néző döntse el, akar-e vásárolni vagy sem. Alteregójával azonosulva már mindig úgy ismeri meg magát, mint aki vágyik az illető termékre, mint aki belépett a Törvénybe.

A termék fallicizálásával, azaz a vágyának a termékre való irányításával a fogyasztói társadalom ideológiájának működése jelentősen módosul, illetve kifinomultabbá válik. Többé nem tiltja meg, sőt előírja a Phallosz megszerzését, teret enged a szubverzióknak, aktiválja azokat a vágyakat, amelyek eddig elfojtódtak, de ezt csak azért teheti, mert már eleve olyan csatornába terelte azokat, amely saját céljait szolgálja. A Törvény a szubverzió minden formáját kisajátítja, így az önnön paródiájává válik.

A fallicizált termék ugyanakkor nem azonos a Phallosszal, amely absztrakt, megfoghatatlan, és mindig „ott van”. A Phallosz termékekben való konkretizációja a terület, terület asztalkám! működéséhez hasonlatos. A termék sohasem meríti ki a Phalloszt, minden egyes megszerzett, elfogyasztott termék helyébe új kerül. A termék a Phallosz emanációja: A forrás a kiáradással nem lesz kevesebb. A termék továbbá nem szimbolikus, hanem ikon jellegű: mintha önmaga volna az, amit képvisel. A Phallosz kimeríthetlensége tartja fenn a folyamatos fogyasztási kényszert, ami úgy fokozódik, ahogy nő a termék átmeneti jellege. Pontosan ez a Törvény érdeke, ezáltal van biztosítva a fogyasztás-termelés dinamizmusa.

Mindaz nagyarányú változásokhoz vezet, illetve ilyen változásokat jelez a kultúra egész struktúrájában. Már csak azért is, mert a kultúra szö-

veg, diskurzus, ami a kitüntetett jelölő, a Phalloszt mindenkor birtokló Apa neve köré szerveződik. Az Apa pozíció, ugyanakkor nem véletlenül kapta ezt a nevet: mindeddig igen sok köze volt a mindenkori konkrét apához, illetve apa-fiú viszonyhoz. Ez magyarázza a kitüntetett jelölő relatív állandóságát, s a kitüntetett jelölő köré szerveződő diskurzus centralizált voltát, és többé-kevésbé szilárd tartalommal való feltöltődését. A Törvény a tradicionális társadalomban tartalmilag meghatározott előírások együttese.

A Phallosz „emanációjával”, a termékek fallicizálásával meginog ez az állandóság. Megannyi diskurzus alakul ki a termékek és a Phallosz-birtokló pozícióba helyezett reklám/filmszereplők körül. Maga a Sztár fogalma jelzi a kitüntetett jelölővé válást. Az Apa nevét felváltja a töméntelen Márka és Sztár neve. *Nem a szakrális tér megszűnésének, hanem mindenholvalóságának lehetünk tanúi:* minden Phallosz, ami csak látszólag hasonlatos ahhoz a nem létező szituációhoz, amelyben semmi sem az. A termékek változnak, a kitüntetett jelölők ideiglenesek, a jelölők tartalmi meghatározása hosszabb távon lehetetlen, hiszen a kitüntetett jelölő sodródása miatt a feltételezett jelölt, a „valóság” szintén sodródni kezd, látszólag a jelölők mögött, de mondhatnánk, hogy a jelölők által. Az értelem nem „megszűnik”, de nem is egyszerűen „van”: *folyamatban van.* Csak úgy lehet megérteni bármit, ha a nyelvhasználó együtt sodródik a jelölőkkel, követi a jelentések alakulását. (A sodródó nyelvhasználónak a sodródó jelentés ugyanakkor nem kevésbé

valóságos, mint eddig bármikor volt.) Olyan kulturális változástól van szó, amely azért tűnhet végérvényesnek, mert ez a kultúra maga a változás. A Törvény többé nem tartalom, hanem a tartalom változása: nem ír mást elő, mint mozgást, a fogyasztástermelés „örökmozgó” gépezetének működését, s ebbe a gépezetbe, úgy látszik, a libidó táplálja az energiát.

A kitüntetett jelölők körül tehát diskurzus alakul ki, de ez még nem elégséges ahhoz, hogy a kultúra egységes jelölőhálóat alkosson. Ehhez arra van szükség, hogy a diskurzusok összekapcsolódjanak egymással. Itt jön kapóra a pszichológiai kondicionálás elmélete, amely már régóta használatos a reklámok jellemzésére. Közhelyeszerű megállapítás, hogy ha elég sokat hallom a termék nevét, vagy elég sokat látom a terméket a reklámban, akkor vásárlás közben automatikusan arra a termékre esik a választásom. A pszichoszexuális motiváció ezt még világosabbá teszi: a kondicionáló stimulus maga a fallicizált termék vagy a Márka neve, s a stimulus jelenlétében aktivizálódik a vágy, amely a reklám kontextusában tapadt a tárgyhoz. Azonban a kondicionáló stimulus nemcsak a kitüntetett jelölő, hanem a szó szoros értelmében minden lehet, ami az adott reklám során a képernyő fókuszába kerül, sőt a hang, a melódia, a zöreij is. Bármely ezek közül a fallicizált tárgy távollétében is képes felidézni az adott terméket, és a termékhez tapadó asszociációkat. Az adott diskurzusban szereplő összes jelölő utal valami másra is, mint a kontextusban felvett jelentése. Sőt nem csupán utal, hanem egyidejűleg magára is veszi azokat az asszociációkat, amelyek eredetileg ahhoz a jelölőhöz tapadtak, amelyre utal, tehát helyettesíti is azt. (Például a „Douwe Egberts Omnia”-ban szereplő cocker spániel megpillantása az utcán, persze tudattalanul,

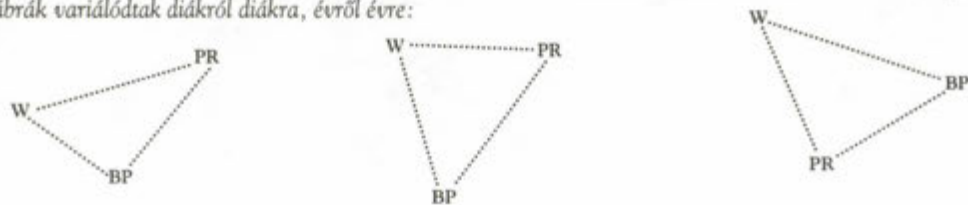
Ö V A L A T T

A térkép dicsérete

„Ez Jeruzsálem, a pogányok közibe helyeztettem őt,
és körülte a tartományokat.”
(Ezékiel 5,5)

Nem sok dolog van, mi csodálatos és egyben őszinte dolog e Földön, de a térkép éppen ilyen dolog. Éveken át volt lehetséges megszégyeníteni a kelet-európába hónapokra átruccant buta kis amerikai diákokat a következő kéréssel: „Legyenek szívesek a táblára felrajzolni egy-egy ponttal Budapest, Bécs és Prága elhelyezkedését.”

Ez volt a belépő a Budapest/Bécs/Prága Anno 1900 című tizenhárom hetes szemináriumra. A következő, tipikusnak tekinthető ábrák variálódtak diákról diákra, évről évre:

Vagyis a Béctől 2 teljes hosszúsági fokkal nyugatabbra fekvő Prágát Budapestnél is keletebbre helyezték. Nagy volt a megdöbbenés, amikor az alapos bevéséshez szükséges csipetnyi megalázás után felrajzoltam a valós tompaszögű háromszöget:

arra is ösztönözhet, hogy vegyek egy doboz kávé, de arra is ösztönözhet, hogy cocker spánielt vegyek, mert a kutyához is hozzátapad mindaz az asszociáció, ami a reklámban a kávéhoz.) Minden jelölő gyakorlatilag is metaforaként kezd el működni.

A Blenda-med fogkrém reklámjában bevezetett kondicionáló stimulus pár koppintás egy kemény felületen. Egy idő után érdekes dolog történt: a Mr. és Mrs. Hair hajnövesztő szer reklámjában szintén megjelent a két koppintás, másképp, más kontextusban ugyan, de a Blenda-med-reklámra utaló jellege éppen eléggé felismerhető maradt. Ennek a gesztusnak több szerepe van, mint a Hamilton 7. tételének való megfelelés, azaz nem csupán „humoros”. A stimulus a reklám távollétében is kiváltja az adott termék megvételét serkentő motivációt. Ugyanakkor, mivel a stimulus egy másik reklám stimulusa is egyben, jelenlétében mindkét reklámhoz fűződő asszociációk kiválódnak, függetlenül attól, hogy melyik van jelen, sőt akkor is, ha egyik sem. Sőt az ilyen összekapcsolt kondicionálás fő jellemzője, hogy az egyik reklám, illetve a kiváltott reakció a másik reklám stimulusává is válik. Az előzőekkel összekapcsolva tehát oda lyukadunk ki, hogy a két reklámban szereplő bármely tárgy utal nem csupán szűken vett kontextusának fallícizált tárgyára, hanem a másik reklám fallícizált tárgyára is, és mivel ez a tárgy is utal minden más tárgyra a saját kontextusában, hát ezekre is utal. Ennek a bonyolult utalási és helyettesítési láncolatnak, sőt hálózatnak a jellemzésére legegyszerűbb az intertextualitás fogalmával élni: a ki-

tüntetett jelölők körül szerveződő diskurzusok a közös stimulusok segítségével intertextuális viszonyba kerülnek egymással. És minthogy bármilyen stimulus lehet, a reklámok ezer és ezer szálon kapcsolódnak egymáshoz. Hogy ezt a dominójátékot érzékeltessük, gondoljunk arra, hogy a Mr. és Mrs. Hair reklámjának főszereplője a Fogyi tablettá reklámjának a főszereplője is, azaz ő maga is stimulus, és ekként vonatkoztatja egymásra a két reklámot, amelyek közül az egyik viszont a Blenda-med reklámmal áll ilyen kapcsolatban, és így tovább.

Stimulusok tömkelege köti össze hangok, tárgyak, sztárok képében a diskurzusokat, és magától értetődik, hogy ez nem csupán a reklámokra, hanem a populáris kultúra egészére érvényes: Hiszen a sztárok szerepelnek a filmekben, a talk show-kban, a rádióban, és velük foglalkozik a sajtó tekintélyes része is. A fallícizált tárgyak, lévén mindennapi objektumok, bárhol előfordulhatnak, és így tovább. A reklám nem is azért alkalmas a populáris kultúra jellemzésére, mert tipikus. Azért alkalmas, mert az összefüggések révén maga ez az egész kultúra egy véget nem érő, monumentális reklámfilm.

Végeredményben, ha visszalapozunk Hamilton tételeihez, felfedezhetjük, hogy az általa megnevezett jellemzők nagy részben kimerítően magyarázhatóak a stimulus és a kialakított pszichoszexuális kontextus jellemzőivel, illetve ezek gazdaságra tett hatásával és következményeivel. Egyetlenegy jellemző van, amelyhez a reklámnak semmi köze: az „elérhetőség”, amennyiben ennek anyagi oldalára gondolunk. Ugyanakkor ennek a

És ilyenkor rendre közösen elmerengtünk a távolságokon. Én még azt is el szoktam volt mesélni, hogy az olcsó repülőjegyek, a valaha igen széles körű utazási korlátozások miatt ifjúkoromban Prága tizedannyira távolinak tűnt Budapesttől, mint Bécs.

„Talán Prága tényleg keletebbre van, mint Budapest...” mondta tudós barátom évekkal ezelőtt, mikor „még élt a Husák”, mielőtt tízezrek rázták kulcsaikat a Vencel téren („itt az idő: nyitni kell”); ez a barátom az egyik legnagyobb térkép-bolond a Lajtától keletre, a Bering-szorostól nyugatra, aki gyermekkorában képzeletbeli várostérképeket rajzolt. „Gondoljunk csak a középkori térképekre, a középpontban Jeruzsálemmel... Tényleg Jeruzsálem volt a világ közepe... Azért rajzolták középre. Meg hát ott van a londoni metróterkép is, amely teljesen hamis, torz, egyáltalán nem való, mégis igaz.”

Térképet rajzolni, térképet nyomtatni nem megy egyik napról a másikra. Ha éppenséggel az ellenséget akarjuk vele megtéveszteni, akkor alkalmasint nem elég csak a megszállóknak hamis térképet adni. Minden kézbe illet kell adni, ha biztosra akarunk menni. Mint a glasznoszty idején megtudtuk, minden szovjet térkép tele volt szándékos hamisításokkal: hátha jön az ellenség. Inkább tévelyegjen a honpolgár is békeidőben. A prágaiaknak '68-ban nem volt idejük a térképekhez nyúlani. Mit volt mit tenni: az utcátáblákat szedték le – hadd tévelyegjenek a tankok.

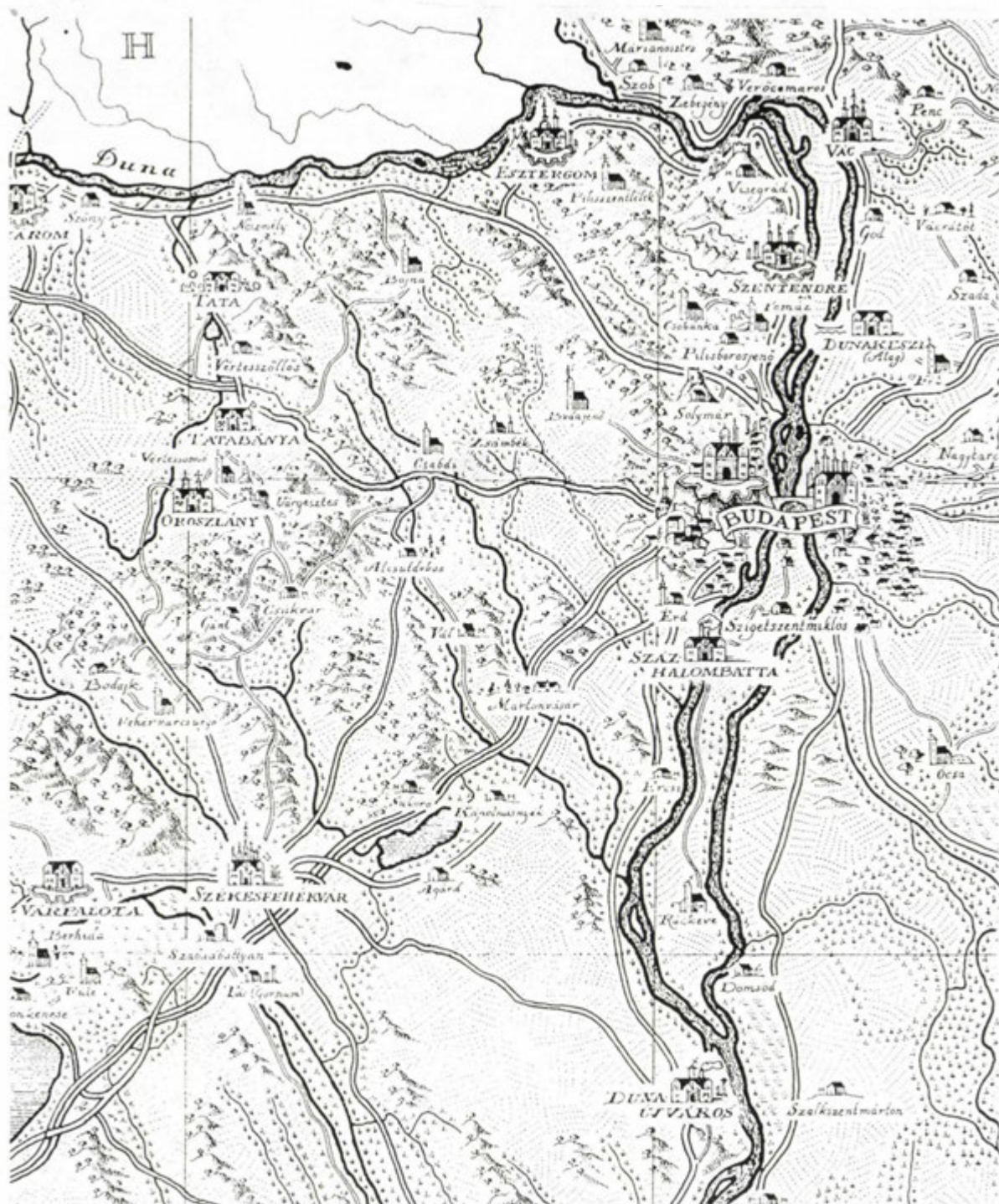
A mai Prágában több az angol szó, mint a cseh: az őshonos lakosok kerülgetik a frissen letelepedett „parvenü” jenkiket. Állítólag harmincezren vannak, legtöbbjük ihletet kereső, bimbózó művészpálminta. Prága ma az első világháború utáni Párizs paródiája. Hajnali ötkor lehet már csak szabadon, örömmel áthaladni a Károly-hídon. Akkor csak a néhány tucat komoly világotatózó nézelődik.

Prága most oldódik el keleti béklyójáról, s csendesesen, de határozottan úszik vissza „ősi” helyére. Még öt év, és senki nem tudja, hol keresse. Bécs, Budapest, Bratislava helyén? S ők akkor hol lesznek? Lebegtessük őket!

TÖRÖK ANDRÁS

jellemzőnek a hiánya önmagában képes teljesen megakasztani a reklám által mozgásba hozott gazdasági mechanizmus fogaskerekeit. A helyzet nem csupán annyiban lehet kellemetlen, hogy a gépezet így lassul, esetleg leáll. Mint-hogy a libidó általi áramszolgáltatás nem szünetel, a reklám pedig továbbra is ide irányítja az energiát, nő a feszültség, a rendszer robbanással fenyeget. A metafora tettség szerint folytatható különböző divatos apokalipszisképzetekkel, mellőzöm hát ezek ecsetelését. Hasonlóképpen ismerős vizekre evezhetnénk, ha azzal folytatnám, hogy mivel a fogaskerékrendszer harmonikus működése teszi lehetővé a folyamatos Törvénybe lépést, azaz a Szubjektumválaszt, a rendszer zavara egyben identitászavart is eredményez.

De óvakodom az effajta elharmarkodott általánosításoktól. Mindazonáltal, e sorok frójának álma egy piros farmernadrág, amely határozottan vágyainak lehetetlen tárgya, s ez már-már az örületbe kergetné, ha – és itt engedtessek meg nekem, hogy józan útmutatással és követendő példával szolgáljak – frusztrációjának enyhítésére nem élne a tünetmagyarázat, azaz a racionalizálás védekező mechanizmusával, valamint az frás tudvalevőleg fallikus pótcselekvésével, s nem tölthetné el a jöleső érzés, hogy néhány géppapír és pár golyóstollbetét árának erejéig mégiscsak hozzá tudott járulni a fogaskerekek elindulásához.

Szolzsenyicin háza

SZÓKE GYÖRGY

Nem csak a könyveknek, a házaknak is megvan a maguk sorsa.

A házra eléggé váratlanul, eléggé szokatlan helyen lelttem. Nevezetesen György Péterék nemrég megjelent kötetének, *A művészet katonáinak* egyik színes illusztrációján. Ott látható a két, nagyjából szimmetrikus, magas, tornyos épület: a kép felirata szerint „A korábbi Bolszaja Kaluzszkaja utca (ma: Plosagy Gagarina) elején álló lakóépületek, 1938 után.” A kép bal oldalán áll az a ház: azonnal ráismertem. Nem a Kaluzszkaja elején, mint a felirat mondja, hanem az egyre növekvő, a vnuukovói repülőtér felé terjeszkedő sugárút – utolsó, általam ismert nevén Leninszkij prospekt – közepe tájt, a Kaluzszkaja zasztavánál áll. Építésének idejét is pontosítani tudnám: 1947-ben adták át. Nem is akármilyen intézmény volt a megrendelője: maga a szovjet Állambiztonsági Minisztérium. Nem is akárhány számára: a belügy, az *organi* (a szervek) vezető munkatársainak épült.

Azt a házat nagyon is jól ismerem: Szolzsenyicin leírása alapján mindjárt azonosíthattam. Átadásának idejét is ezért tudtam pontosabban meghatározni: Szolzsenyicin életrajzából tudtam, hogy 1947-ben került abból a házból, melynek építésén, befejező munkálatain a Gulag rabjaként dolgozott, annak a magas kerítéssel, szögesdróttal körbezárt tábornak foglyaként egy másikba, a marfinói börtönkutatóintézetbe, mely ugyancsak magas kerítéssel, szögesdróttal volt elzárva a várostól, a világtól. Irodalmi emlékre lelttem.

Az egykori Povarszkaján a Szovjet Írószövetség épületét is mint irodalmi emléket nézegettem, hiszen Tolsztoj a *Háború és béke*-ben a (felesége családját is megjelenítő) Rosztov család házát erről a szép, klasszicista épületről mintázta. Arrafelé jártamban minduntalan odaképzelttem az író: az épület számomra a fiction és a non-fiction valamiféle találkozás volt, amely egyesítette az író magánéletének valós és nem egészen problémamentes színterét a regényben megmintázott, idillivé magasztosított Rosztov családdal.

Így nézegettem Moszkvában ezt a tornyos házat is, melyet most ebben az itthon kiadott kötetben láttam viszont, a kép bal oldalán. Ez az épület, jellegzetes, ormótlan, diadalittas szocreál, még inkább kettős irodalmi emléket jelentett számomra. Ezt a házat építette Szolzsenyicin elítéltként, a Gulag rabjaként saját kezével, itt hordott maltert, itt parkettázott, majdan pedig, előbb nagy, tolsztoji ihletésű, több szálón futó cselekményű regényében, *A pokol tornácán*ban, később meg a Gulagban ezt a házat örökítette meg.

„Alkalmam nyíltott – írja Szolzsenyicin *A Gulag-sziget-csoportban* –, hogy sétálgassak az építkezésen, hogy házunk hetedik emeletén, vagyis a tetőn elüldögéljek. A fogoly szemének kitérülte az szétterülő Moszkva.

Az egyik oldalon a még be nem épített Vorobjovi gori [a későbbi Lenin-hegy – Sz. Gy.] volt látható. A Leninszkij prospektnek éppen hogy csak nekikezdték, voltaképpen még nem is létezett. Még eredeti formájában volt látható a Kanatcsikova dacska. A másik oldalon – a Novogyevicsij [kolostor] kupolái, a Frunze Akadémia tömbje, távolabb pedig, a forgalmas utcák mögött, orgonaszín ködbe burkolózva a Kreml, ahol a mi amnesztiánk várt aláírásra.[...] Mindaz a gonoszság, ami bennünket is fogva tartott, itt összpontosult. Az önhitt város most, a háború után, istenigazában hitelesítette a közmondást:

»Moszkva nem hisz a könnyeknek!«

Most pedig [az 1960-as években – Sz. Gy.] élek az egykori fogoly számára oly ritka lehetőséggel: újból és újból fölkeresem az én táboromat! S minden egyes alkalommal izgalom fog el. Az élet valós arányainak leméréséhez nem is olyan haszontalan újra és újra lemerülni a kilátástalan múltba, hogy ismét annak, fogolynak érezhessem magam. Ahol egykor az étkező és a lágerszínpad állott – most a Szpartak bolt látható. ...S itt, a trolibusz megállójánál, amely ugyanott van ma is, itt volt a léger külső bejárata. [...] Azok, akik most az aszfaltozott udvaron járkálnak, beszélgetnek – nemigen tudhatják, hogy holttesteken, emlékeinken taposnak. Nemigen tudják elképzelni, hogy ez az udvar valamikor nem is Moszkvához tartozott, a város szívéből húszpercnyire, hanem a Gulag vadonjának része volt, közelebb Norilskhoz és Kolimához, mint Moszkvához. De most már nem is mehetek fel a tetőre, ahogy egykoron megtehettük, nem léphetek be a lakásokba, melyek ajtajait én mázoltam, parkettáját én raktam le. Hátamon összetett kézzel sétálgatok a táborban, mint egykoron, amikor nem volt kiút, csak ez az ideoda járkálás, s nem tudhattam, hová küldenek másnap. S amott a Nyeszkuksnij [moszkvai park –Sz. Gy.] fái, immár nem a szögesdrót mögött, ezek a fák is tanúskodnak nekem, hogy mindenre emlékeznek, énrám is, s hogy mindez valóban megtörtént.”

A *pokol tornácán*ban is ez a ház látható: „A Kalugai városkapunál épülő, félkör alakú háznak két szárnya volt: az egyik a Bolszaja Kaluzszkaja utcára nézett, a másik a körvasút mentén húzódott. A ház hétemeletesnek készült, de tervezték rá egy tizenöt emeletes tornyot is, amelynek a tetőjén napozó lesz, és majd egy kolhozparasztasszony tizenkét méteres alakja áll.”

Itt van a képen a torony, ha nem is tizenöt emeletes, nehezen tudom kivenni, hogy a római (?) avagy szocreál(?) stílusú alakzatok mit is jelképeznek.

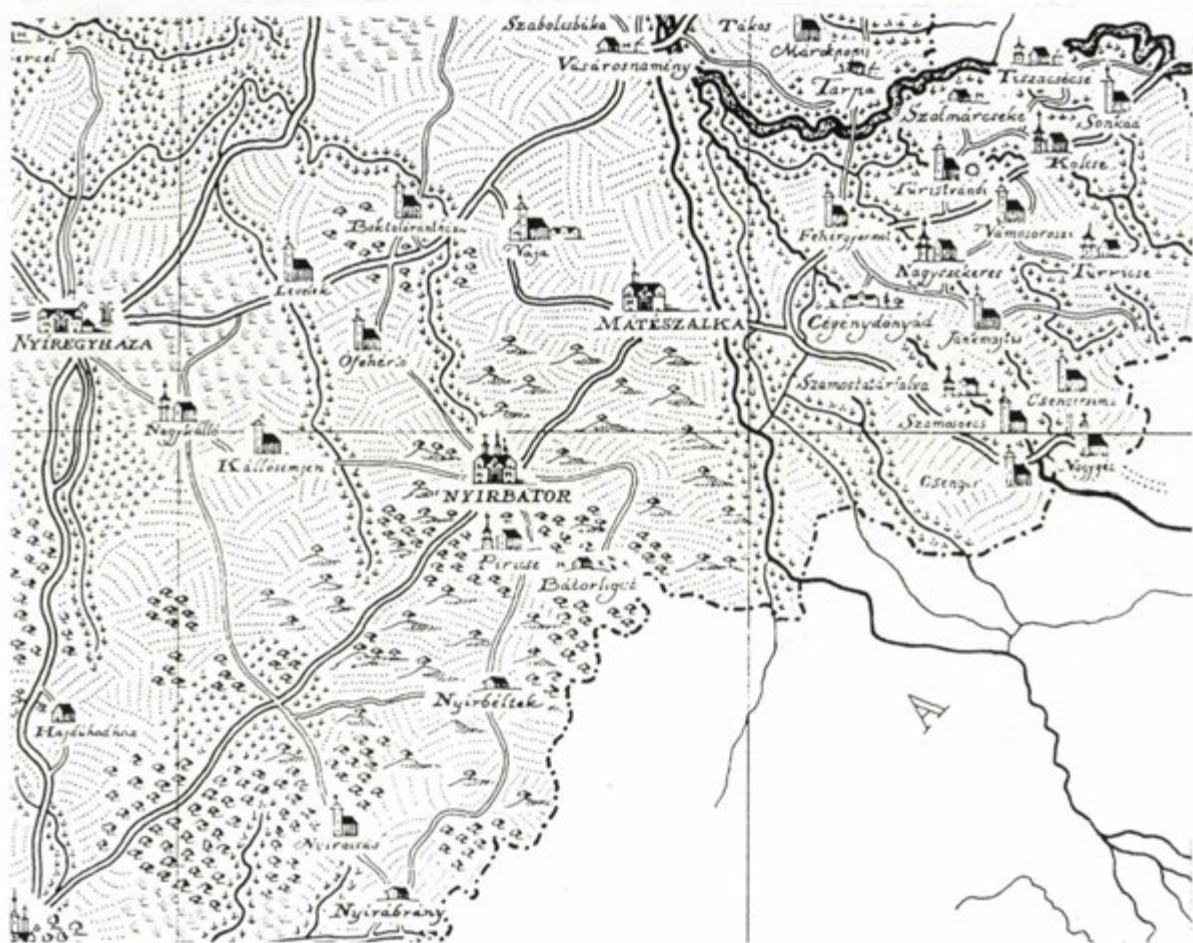
A Rosztov-házba, a tolsztojiba persze hogy Natását képzelem. A Szolzsenyicinéről pedig Klara jut elsőként eszembe: a belügy, a szervek ügyészenek legkisebb lánya, az írő adta keresztnevéhez méltóan tiszta Klara, aki, midőn első ízben megy fel a még alig elkészült ház lépcsőjén, egy asszonyt lát ott, intelligens arcú, rongyos öltözetű asszonyt, aki a lépcsőt mossa. S rádöbben arra, hogy kik is építik a házat, az ő házukat, s babonásan lépi át esztendő-kön keresztül azt a lépcsőfokot, ahol azt az asszonyt meglátta.

Meg az ügyészék estélyére gondolok, ahol az egész család jelen van. Az ügyész két veje is, akik közül az egyiket éppen késedelmisségét kimentő telefonbeszélgetése – melynek minden egyes szava a belügy magnójára kerül – juttat a híres-hírhedt Lubjánkába, „amely begyűjtötte valamennyi kontinens emberadóját”, röpke egy nap múltán. A másik veje a híres, ismert írő, Galahov, akiben nem is olyan nehéz Konsztantyin Sziponovra ráismernünk. (Majdan, amikor a Rákossztyály és A pokol tornácán belső, szigorúan zártkörű vitája folyik a Szovjet Írószövetségben, abban a másik épületben, a Tolsztojében, Sziponov a liberálisabb szárny képviselőjeként nagyon feltételelesen bár, de javasolja a Rákossztyály kiadását, de – minden különösebb indokolás nélkül – kategorikusan ellenzi A pokol tornácán megjelente-

tését: nem volt buta ember, s óhatatlanul magára ismert a regényben.)

Nézem a szovjet építőművészetet illusztráló képet, azt a házat, csaknem úgy, miként Nádas Péter méregeti remek novellájában, a *Helyszínelésben* azt a villát (a szabadsághegyit, a magyar belügyét.) Látom a trolibuszmegállót, mögötte a Nyeszkuksnij fát (melyek máig emlékeznek Szolzsenyicinre, máig tanúskodnak róluk, a Gulag rabjairól), valahol távol tán az orgonaszín kódót is látom, amely mögött a Kreml rejlik. Sajnálom, hogy annak idején, amikor *A pokol tornácán* fordították, későn eszméltem: késve jöttem rá a cím kettős szimbolikájára. Hogy nem voltam makacsabb, s nem tudtam ki-erőszkolni, hogy az eredeti címet, *Az első körben* őrizték meg a magyar fordításban is. Hiszen az nem csupán a Dante Poklának első körét idézi: a regény egyik helyén egy másik értelme is kiderül. Innokentijij – az, akinek a telefonját lehallgatják, s aki rövidesen a Gulagra kerül – „a nyirkos földre kört rajzolt. – Látod ezt a kört. Ez a haza. Ez az első kör. Itt pedig a második. – Tágabb kört kanyarított. – Ez az emberiség. ... És úgy látszik, hogy az első befér a másodikba? Szó sincs róla!!! Itt vannak az előítéletek kerítései. Itt még szögcsap és géppuskák is vannak! Itt jóformán sem testtel, sem lélekkel nem lehet kitörni. Tehát az derül ki, hogy nincsen semmiféle emberiség. Csak hazák vannak, hazák, mégpedig mindenkinek más és más...”

A könyveknek megvan a maguk sorsa. A hazáknak és a hazáknak is.

2000 ESTEK

A MŰCSARNOK és a 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap közös szalonja márciusban is nyitva áll az érdeklődők előtt: a szokott helyen és időben, a Merlin Színházban (V. Gerlóczy utca 4.), mint majdnem mindig, a hónap harmadik csütörtökjén, pontban este hét órakor.

Március 18-án a 2000 régi barátja, reménybeli szerzője, *Géber István* költő, tanár, rádiós személyiség lesz a vendég és a főszereplő. Meg fogjuk kérdezni tőle, hogy mikor, s miért tette fel az é-re a vesszőt, hogy létezik-e rossz Shakespeare-darab, hogy mi lenne az a bizonyos „kályhás mesterség”, (hát nem vészett ki e családi kisipar?) hogy mit eszik William Faulkneren, hogy még mindig fél hétkor kezdődik-e a szerda esti műfordító-szeminárium, s hogy hova, s kibe törli most a töltőtollát.

D O V I N

G A L É R I A , BUDAPEST, V. KER. HARIS KÖZL. TEL.:118-3524,118-3574

Barabás Márton

Nyitva:
Hétköznap 11-19 óráig
Szombaton 11-14 óráig

BARABÁS MÁRTON KIÁLLÍTÁSA

MEGTEKINTHETŐ:1993 MÁRCIUS 5-TŐL MÁRCIUS 31-IG